व्रप्यलिप्यविनिर्णयः प्रारंभः

४=१०=२०१

चरता

ति॰ ॐ नमः शिवाय जयति प्रपन्नश्रीमदाखुध्वजस्य प्रणतसुरसमूहलीढंग
१ मौलिप्रद्युधर्षनि गालितमारीकरणायत्तसंगमासाद्यशम्भुप्राप्तमिति गत
फलहेतुलब्धायंते म्नरगीशं १ समेस्तत्वस्वहृदयसांनिरोधविभिन्नमेकं व्यपव
लारासिद्धे तिथ्यादिभिः कल्पितभेदमीशं नमामि कालं कलुषाय
तुष्ट्यै २ जगद्गुरुं सर्वविदम्परात्परं स्तुम्भडानीवल्लभंत्वदेवीं तयोः
प्रसादात्तिथिनिरायिभक्तिं विधानिष्येत्वधियोऽल्पं ३ सिद्ध्यै
यैनेकफलस्योपदिष्टानामेकभक्तादीनामंगभूतास्ता अपि पद
दित्तिथिवृत्ताधारणानिर्णयः प्रथमं प्रस्तूयते तत्रैकभक्तलक्ष
णं दिनार्द्धसमयेतीते भुज्यते नियमेन यत् एकभक्तमिति प्रो
क्तमनक्तं त्याद्दिवैव हि नवमध्याह्नव्यापिन्याकर्तव्यं मध्यं च
द्वैव्यापिनीया स्यादेकभक्तो सदा तिथिरिति वचनात् अत्र पं
चधा विभक्तस्याह्नः तृतीयो विभागो मध्याह्नो ग्राह्यः उक्तं च
मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णोऽ
पि तादृशः सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोऽपि सर्वधर्मबहिःकृत इति श्रुतिरपि पं
चधा विभागमह्नो दर्शयति स वा आदित्यस्त्रिवसर्कालतवोयदेवोदेहा
पवसंतोयदासंगवोप्यग्रीष्मोयदामध्यंदिनोप्यवर्षायदापराह्णो
प्यशरद्यदेवास्तमेन्यप्यहेमंतइतिश्रुतिः अथवा पूर्वाह्णः प्रहरसा
र्द्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परमिति

स्यात्तिर्हि स्योमध्याह्नोग्राह्यः एतत्सर्वं [illegible] पित्र्यामे [illegible]
ऽपराह्णव्यापकत्वविषयसंबाधिन्योऽह्नास्तद्विनयाह्ये कर्मकाले यस्य यः का
लं तत्काल [illegible] व्यापिनीतिथिः तयाकर्मणि [illegible]
[illegible] परीतिषेधात् एकमन्तो यद्यपि त्रयोदश्यां [illegible] का
मात्रस्य [illegible] पर्वणि [illegible] घटिका [illegible] मध्याह्न [illegible] एकत्र
न घटिका [illegible] कर्तव्यं दिने [illegible] यत्नी [illegible] पद्म [illegible]
ह्नाद्दूर्ध्वमेकभक्तं [illegible] एकभक्ततत्कार्ये मध्या
ह्नव्यापिनी [illegible] प्रसंगात् तस्मादुभयत्र तुल्या
[illegible] शब्दैकदेश [illegible] घटिका [illegible]
वलत्वेन यस्मादहः [illegible] यदा पुनर्नैकात्त्विपि
[illegible] मध्याह्नव्यापिनीलिप्यते किंतु [illegible] मध्याह्न
[illegible] वचनमेव [illegible]
[illegible] लत्वाच
[illegible] मध्याह्न [illegible] तथा
[illegible] एकभक्ता [illegible]
[illegible] यादेशादिना [illegible]
[illegible]

दू

दा

ड्रा

४

५.

व

उत्तरं

ति॰ सर्वोदर्पस्तथाहिंसा त्रिविधंतिथिलक्षणं खर्वदर्पौपरौपूर्वौ हिं
सास्यात्सार्वकालिकी खर्वोनामतिथिः साम्यंदर्पोवृद्धिः हिंसाक्षयः ए
ष्वेकभक्तादिकर्मतिथिः खर्वतादापरादिनगताग्राह्या खर्वदर्पौपरौ
पूर्वौइत्युक्तत्वात् अथैकस्मिन् कर्मतिथिर्भूयसीएकस्मिन्नल्पा
तत्रविशार्याचिन्त्य धर्मसमवायेभूयसांस्यात्स धर्मत्वमितिन्यायेनभूय
सीग्राह्या सोयमेकभक्तादितिथिषु कर्मकालव्यापिनीग्राह्या ॥
तिथिव्यतिरिक्ताहस्सध्यास्तमोत्ययोस्तुसर्वत्र अथनक्ततिथि
निर्णयः वत्सः प्रदोषव्यापिनीग्राह्या तिथिर्नक्तव्रतेसदा एका
दशीविनासर्वाशुक्लेकृष्णेसमाःस्मृताः प्रदोषपरिमाणंतुस्कं
दपुराणादुक्तं उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते साा
यंसंध्यात्रिघटिकाह्यस्तादुपरिभास्वतः त्रिमुहूर्तःप्रदोषःस्या
द्भानावस्तंगतेसतिनक्तंतुषट्घटिकात्मकेप्रदोषेपूर्वघटिका
त्रयंसंध्याशब्दवाच्यं तत्र चत्वारिमानिकर्माणिसंध्यायांपरि
वर्जयेत् आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंतुचतुर्थकमिति भो
जनप्राप्तिर्येअपरघटिकात्रयेनक्तंप्राप्नोत्येकभक्तवत्
नैतदेवं मत्स्यसंध्याशब्दार्थापरिज्ञानात् मत्स्येहि संपूर्णादि
त्यमंडलोपलक्षितःकालोदिवसः आदित्यास्तमयोपलक्षि

तः कालोऽत्र [illegible] तयोः संधिः [illegible] लक्षितः [illegible]

[illegible] संध्याकालो विज्ञेयः [illegible] कर्म

[illegible] पूर्वः परो वा पर्यायः कालोऽत्र [illegible]

तो [illegible] याज्ञवल्क्यादिभिः जपन्नासीत सावित्रीं [illegible]

[illegible] सकरवाः सं

ध्याकालः [illegible] तत्परः [illegible]

ते। तत्र [illegible] तत्र [illegible] संध्या

सायन्तन [illegible] सूर्ये। तत्र [illegible] सा

यं [illegible] प्रदोषः तथा संध्या [illegible] प्रातरेवं [illegible]

[illegible] दिति। [illegible] काल [illegible]

संध्याकालो [illegible]

[illegible] प्रवर्तते। [illegible]

[illegible] संध्याकाल [illegible]

[illegible] विशेषस्य [illegible] ते। [illegible]

[illegible] कालेभोजन [illegible]

[illegible] प्यते।

[illegible] शेषः [illegible]

[illegible]

ति॰ २

प्रवदंति मनीषिणः। नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिपेति।
अत्र वचने दिनमेव मुहूर्तोनं नक्तमिति व्यपदिश्यते। विहितनक्त
तिथि भोजनार्थं। उत्तरार्द्धेन तु नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये इति नक्ष
त्रदर्शने सति नक्तविहितभोजनं विधत्ते। नक्षत्रदर्शनादिति या
वत् दिक्कुयोगि पंचमी तदा नक्षत्रदर्शनादूर्ध्वमित्यर्थः। यदा त्वब्दो
पे पंचमी तदा नक्षत्रदर्शनं प्राप्येत्यर्थः। फलतस्त्वेक एवार्थः
संपद्यते। नक्षत्रदर्शने सताति। यदा तु परमहासे दिनद्वयेपि प्रदो
षव्यापिनी न स्यात्। तदा दिनांते मुहूर्ते नक्ततिथिमध्ये न
क्तं कर्तव्यं। तथा च स्कंदपुराणे। प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवान
क्तं विधीयते। आत्मनो द्विगुणां छायामतिक्रामति भास्करे।।
तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनं। एवं सत्यनंतरो
पिहुन सायाह्ने तु भुजिक्रियां। कुर्यान्नक्तव्रती नक्तं फलं त
त्ति विशिष्यतामिति। तथा च नक्तप्रदोषे दिनद्वयेपि ति
थेभावेपि। तथाहि। संदेहे। किंदिनांते विहितनक्ततिथि
मध्ये नक्तं कर्तव्यं। किंवा प्रदोषेति पूर्वेभावेपि। एवं संदेहे
प्रदोषपरित्यागेन हि तस्याद्दिवानक्ततिथ्यैव नक्तं कर्तव्यमिति
थि विशेषो हि नक्तव्रतोत्पत्तिवाक्ये चोद्यते। प्रदोषैकव्यापिनी प्रदिना
वाकांतरसिद्धत्वात् विधेयत्रिकर्मविधि प्रदोषो विधीयते। तेनो

६

अनंतर

त्वन्निशिस्मृतिष्विविशेषविरोधे पश्चादुत्पन्नप्रदोषविशेषत्वान्न
बाध्यते। एतदपि प्रेत्यादिवानक्तमित्युक्तं॥ अतः सर्वप्रदोषव्या
पीभावेपिचदाप्रदोषे देवैरमाभोजनपर्याप्तातिथिर्हश्यते। त
त्तातिथिप्रदोषयोरेकत्रसंभवेतत्रैवनक्तविधिर्धाकर्त्तव्यः। एषा
दिक्॥ इतिनक्तनिर्णयः॥ अथायाच्यायाचितानिर्णीयते याचितं
याञ्चित्तत्प्रथमप्रतीतिदायार्षंतनाम। अप्रथमं बहूर्थे विषयता
वात्स्यशिष्टसमाचारादिवा। भक्ष्यभोज्यालेह्यपेयचोष्याणि।
पंचेतानिप्रभ्यवहार्याणि। दन्तैर्खंडखंडं यानि गीर्यन्ते त
द्भक्ष्यं। दन्ताखंडमंतरेणयन्निगीर्यते तद्भोज्यं। लेह्यं तामजिह्वया
गृहीत्वायदास्वाद्यते तल्लेह्यं। पेयंप्रसिद्धं। द्रव्यांतर्गतसारसंभव
इंतब्रोपायेनास्वाद्यते जिह्वा गिलाति तत्पानमृफलेक्षुदकाडादीनामसा
रमन्यज्जयत्यति। तच्चोष्यं। एवं वेदात्मीयमम्लायपदार्थोलब्धो तदा
नायाचितंतु श्येतत्। मेवांत्रयाचितंमे अप्यवहूदिवासीतिप्रांतः
संकल्पनात्॥ याचितंहि प्रार्थितमन्यज्ञातापलब्धमुच्यते। तद्विरुद्धमया
चितं। यदप्रार्थितमन्य एवलब्धं। तस्मात्तानकादेः स्वयंगृहणां, या
चितात्विरुद्धत्वात्। याचितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्द्यायाचितमप्य
वाच्यं चितेनग्राहद्यमन्यतेतद्भवसाध्यपदयाचितं...।

दिग्रहितं

ति
४

यत्नयत्नोपवीतादिनात्राह्मणोनसहश्लोराजन्यादिरत्राह्मणस्याः।
नकेनचित्तसा धर्मेणास्वयंगृहीतमयाचितं महच्छ्रं॥ एतच्चान्य
तोलभ्यता नमयाचितमन्नं भोक्तव्यमेव उपवासाविधानात्। कश्चभव
हरिष्यामीति संकल्पात्। तदेतद्याचितमहर्द्वयव्यापिन्यां तिथ्यावा
मध्याह्नव्यापिनी नक्तस्यैकभक्तं तदनुष्ठेयं। यस्यामेकभुक्तव्यापिन्यां
एकभक्तादिसर्वकर्म तिथिविनामेषसाधारणो निर्णयः। अथोपवास
विषये साधारणो निर्णयः किंचिद्विचार्यते तिथ्युदये यायाभ्युदयं त
रंप्राप्यानन्तरं तिथिर्वर्द्धते। सा चेन्नपरोपोष्या। तत्रौपवासादिर्विचारः॥
तद्दिनीये हि तिथिः का तत्र सूर्योदये यहृतः सिद्धान्ते नसोपोष्येति के
चिदुच्यते। तदुक्तं। उपवासोऽहोरात्रे तिथ्यावाच्यतानस्यास
स्तर्हीयामुक्ते रात्रिव्यापिन्यामुपवासकर्मकालव्यापिन्यामुप
वासोक्रियते। यत्तु निरवयो ह्येवापि वेडति एवं रवावितिथ्यादि
तम्भवे यावा क्षयो वृद्धिः प क्षिणितावान्याः सर्वे ह
इत्येषि सकर्माणि निवक्ता। यावन्तोऽपरे द्विवृद्धिः तावन्तो हृषे
तिथ्येकदयाहूर्द्धमाश्रोत्तरीति। सर्वापि खंडतिथिरेवेति नोपवास
कर्मकालव्यापिनीति सेपरे वोपोष्येति। तदेतद्दसांप्रतं। ह्रास
वृद्धियहृतां वाक्ये हि सकर्माणीत्युच्यते। कर्षोनिर्णयो यद्धिहि
कर्मतन्त्रस्याः सकर्मा। तत्रौवायां विहित मुपवासमन्ते तीयाया।

एवं स्वकर्मणि। न हि द्वितीयायाः। अतः स्वकर्मविषये स्वकर्मणि विहि
तं तृतीयादि ग्रहणं तृतीयायामेव न द्वितीयायां निःप्रमाणकं। कर्म-
णो य स्वयः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः। न यां कर्मणि एक-
यो तद्ग्रहणं सर्वत्र हीनकारणामिति। अतः कर्मकालव्यापिन्या लभ्यमा
नायां ग्रहणमुद्वत्रोः तिथ्योः पूर्वत्वपरत्वे प्रतिकारणत्वं निराकरणाय तु ॥
अविद्यमानत्वे सत्यद्वितीयग्रहणं प्रयोजनं पदं तेन दर्पेण तास्मीति।
तदपि त्यागमित्रेतेऽर्थैव वचनद्वयं तेन दाह्यत्वे तिथिः सम्पूर्णा परि
वर्जनीया धर्मार्थे कृत्ये शुभे धर्मेऽनुष्ठेयः विहीन शल्या पि वर्जनी
यायदा ग्रहणे द्वि मुखेन पतः। यथा मलिम्लुचः सूर्ये देवो मासस्तथा
नरः। त्याज्यास्तिथिविघ्नलप्ता एव हि न्यूनाग्राह्यासदोत्तरा। तत्रापरं वचनमेकादशीवि
षये ज्ञेयं। सर्वाल्पा दशमीविद्धा विहीन शल्यावमेकादशी। सा द्विविधा
पित्याज्या। पादपरेऽप्येकादशी किं विषद्रूतः य [illegible]। संसर्गोकादशी यत्र प्रभाते
न रेव सत्यते न समानाप्यौ। तदन्या प्रतिथिसुयोजिता। उत्तरमवचनं। एवं द
र्शे पर्व पूर्वा विद्धा न समानाप्यौ। तदन्या प्रतिथिसुयोजिता। तत्सम्पूर्णा तिथ्यो
पालित्या गेनोऽपरं वाच्यं विषये तथाच वचना प्रौढ प्रतीतितेरिति तिथि उत्तरं सर्वं
व्याख्यानं भावित्वमेतत्। मूलप्रतिपदादितिथिषु विशेषनिर्णयमारभ्यते।
तत्र निगमवाक्यं। युगाद्यास्तिथयो गतास्तानां हि रामुन्यो वर्ष स्वरंघ्रयोः। सप्तमीदा
दशी युक्ता चतुर्दश्या वृषं पूर्णिमा। प्रतिपद्य अमावास्या तिथ्योर्युग्मं महा
रामाः महाफलं। एतद् व्यस्तं महादोषं हन्ति [illegible]

प्र=

ति॰
५
चतुर्थी

भूतानामित्युभयपदोर्युग्मे। उपतननीति च्छ्योर्युग्ममिति द्विवचननिर्देशात्। यु
ग्मशब्दस्य सामर्थ्यात्। युग्माग्न्या द्वितीयातृतीययोर्युग्मं युग्मभूतानामि
ति। पंचम्यो षष्ठ्यास्तन्योः षष्ठीसप्तम्यो अष्टरंध्रयोरित्यष्टमीनवम्योः रुद्र
एकादश्यीत्येकादशी द्वादश्यो। चतुर्दशीपौर्णमास्योः अमावास्याप्र
तिपदोः एवंसत्वेतानि युग्मानि। किं कर्तव्यमत्र यत्र वाक्ये कर्म विधेर प्र
वर्तमानत्वादुतिर्निर्दाम्यां विधातुमाने प्राहे युग्मसमासे एकेन विधिना वि
धातुम् शक्यत्वात्। युग्मेयुग्मे च पूर्वोत्तिथ्य सकल विधायाः विधेयत्वं।
प्र= उत्तरातिथेः पूर्वविधायाः एवं चतुर्दश्या विधेयोत्तरोघाव चतुर्दशैते।
विधयो भवन्ति। तेच कृतादिविशेषाणां दुपादानादुपवासविषयाः। सावन्त
तः कश्चित्तद्वृत्तविशेषविशेषविषये तावि विधिनाव्याधातो। कौण्डिन्येनक्रदो
नैतिनिवद्धिदानव्याधाते। कश्चिदानेयविशेषेणो [illegible] शवचतुर्भिकरणा।
निर्वापसंक्रियन्ते। तथाचाग्ने दर्शोपपिप्यते। प्रतिपदाप्यमावास्येति यु
ग्मे शुक्लप्रतिपदोमावास्यात्विवे त्वमपवासे विहितं। तथा। पंचमीस
प्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी। प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या संमुखा तिथि
रिति चैतीन निर्णीयकत्वं। प्रतिपत्स द्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युतेति। यु
न ग्मवाक्यस्य प्रतिपदोद्वितीयायुक्तत्वं। तत्तिलकायो करवीरवदेते विषयते वि=
निहितानि एवं द्विपवाविधीयते। द्वितीयाया अप्रतिपद्युक्तत्वे तय मा
तीयो विषयस्तत्र स्यात्किमाग्निमित्ति [illegible]
न विषयः। ते या स्वकाल [illegible]

तिथ

पूर्वविद्धैव षष्ठी न सिवचनात्। सर्वापि द्वितीयातृतीयाविद्धैवोपोष्या। एका
दश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी। त्रयोदशी अमावास्या उपोष्याः स्युः परा
न्विताः इति वचनात्। तृतीया च चतुर्थीयुक्ता पोष्या। तदाह बृहस्पतिः। एकादश्यष्ट
म्यौ षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परा
न्विताः। युग्माग्नीत्यादिवाक्येन तृतीयाया द्वितीयापरित्यागोऽपवादत्व
मुक्तं। तद्रंभावचनेनोपसंह्रियते। न चाब्रह्मयेवर्त्तीसांख्यावर्जयित्वा
तु तृतीयां द्विजसत्तम। अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते। इति गण
चतुर्थ्योः सोपसंहारो वाचनिकः। वचनेनैव हि अन्येषु सर्वकार्येषु
गणयुक्तेति तृतीयाया द्वितीयायुग्मत्वमपोह्य रंभाख्यां वर्जयित्वे
ति द्वितीयायुग्मत्वं तृतीयारंभाव्रते स्थाप्यते। यथा आग्नेयपुरोडाश
चतुर्धाकरणोपसंहारो न्यायसिद्धः। वचनान्तरं च। कृष्णा समीवृहस्पा। न
सावित्री वटपैतृकी। अनंगत्रयोदशी रंभा उपोष्याः पूर्वसंयुता इति।
रंभातोऽन्यत्र तृतीया तत्र कर्तव्या द्वितीयापाहिताऽपि भ्यो द्वितीयया
युता मातृयं करोति निराघमः। संवत्सरकृतेनेह तस्य धर्मेण माव्यते। नपा
त्॥ द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कुरुते स्त्रियः। सा याति नरकं घोरं काल
सूत्रं भयंकरमिति। द्वितीयाशेषसंयुक्ता या करोति विमोहिता। सा वै
धव्यमवाप्नोति प्रवदंति मनीषिणः इति ब्रह्मवैवर्तवचने। द्वितीयायु

ति॰
६

तत्तृतीया प्रतिषिद्धा चतुर्थीयुक्ता प्रशस्यते। चतुर्थीसहितायां तु सा तृतीया फ
लप्रदा। अवैधव्यकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनी इति वचनात्। चतुर्थ्यां न विसंद्धाति
निवचनान्युपलभ्यंते। एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः
परसंयुक्ताः पराः पूर्वेणासंयुता इति। एतद्विकद्वद्धवशिष्ठवचनं। द्वितीया पं
चमीविद्धा दशमी च त्रयोदशी। चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी। उपा
वासे न सप्तमीनुवेधाद्धन्युत्तरं दिनमिति। अत्र वचने पंचम्युपवासविषये एवेति रे
ति पिष्टं वा चतुर्थ्यामित्तरां षष्ठीं हन्ति स वेधेन। चतुर्थीविद्धो पंचमी विधेनो
पोष्येति इति तात्पर्यायः। युगाद्यतानामित्यनेन पंचमीविद्धाविधीयते। त
देवं विरोधे सति केचिदुच्यते। चतुर्थ्याः पंचमीविद्धोपवासनिषेधः। आकृष्णपक्ष
विषयः। पंचमीयुक्तोपवासविधानं तु शुक्लपक्षे विषयमिति। तन्नवचना
न्तराप्यर्याप्तिभाति इत्युक्ते द्वामात्रमित्यपेक्षणीयं। व्रह्मवैवर्त्ते हि। चतु
र्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा। चतुर्थीसहितृतीया या महाउत्तराय फ
लप्रदा। कर्त्तव्या विधिवद्वत्समगणानां प्रत्युत्तोषिणीमिति विधानात्। तस्मा
द्विनायकं गणानां यस्तत्त्वं तोषयतीति गणेशव्रतसंबंधेन तृतीया
युक्ता या चतुर्थ्या विधानात्। अन्यदेवताव्रते हि गणानामप्यसज्जोषणीत्व
संगतं स्यात्। तस्माद्विनायकव्रते चतुर्थीतृतीयायुक्ता कर्तव्या। शिष्ट
समाचारश्चात एव दृश्यते। अन्यदेवताव्रते संबंधिनी चतुर्थी परविद्धा

त
दे
न॰२

६

पोष्येत्यविरोधः। अथ पंचमी। पंचमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद। स्या
नाद्विषष्ठीनागविद्धा कर्त्तव्या च कदाचनेति। ब्रह्मवैवर्त्तवचनं। तत्र नागपूजायां
द्रु= विषयं तेषु देशेनैकभक्तप्राशनभोजनादिविषयं च। एकादशी तु स्यात्ष
ष्ठी अमावास्या चतुर्थिका। उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता। इति वचनाच्च
तुर्थ्याः परा पंचमी सा चतुर्थीयुक्तोपवासे ग्राह्या। चतुर्द्दश्येकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णि षष्ठी=
मासी चतुर्दशी। अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः। इति विष्णुधर्म्मा-
दिवचनैः परानुग्न्योरिति युग्मवाक्याच्च षष्ठी सप्तमीयुक्तोपवासे ग्राह्या॥ स्कंदषष्ठी
तु पूर्वा पोष्या। तथा चोक्तं। कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी। एताः
पूर्वयुताः कार्याः तिथ्यंते पारणं भवेत्। नागविद्धा च या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवा-
करः। कामविद्धो भवेद्विष्णुर्न ग्राह्यास्तेन वासरा इति। सप्तमी तु। सप्तमी नाष्ट-
मीयुक्ता न सप्तम्या युताष्टमी। सर्वेष्वपि तु कालेषु अष्टमी परतः शुभा। इति
ब्रह्मवैवर्त्ते। सप्तम्या अष्टमी मिश्राया प्रतिषेधः परान्न्योरिति युग्मवाक्या-
त् षष्ठी युक्ता सप्तम्युपोष्या॥ अष्टमी तु॥ नाष्टमी सप्तमी युक्ता सप्तमी
नाष्टमीयुता। नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सर्वदा बुधैरिति। सप्तमीवि-
द्धाप्रतिषिद्धा। परतरं ग्राह्या इत्यनेन वचनेन नवमीविद्धा विहिता। एतच्च
विषये शुक्लपक्षाभिप्रायं। शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न क-
(५) र्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता। उपवासेषु कार्येषु एष धर्म्मः सनातनः इति स्म

ति॰
७

स्मरणात्। कृष्णपक्षे तु पूर्वविद्धैवोपोष्या। कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्व
विद्धा प्रकर्तव्या परविद्धा न कर्हिचिदिति स्मरणात्। यत्तु शुक्लपक्षाष्टमी परविद्धा
त्वमुक्तं तत्तु चतुर्थ्यष्टमीव्यतिरिक्तविषयं। श्रीवराही दुर्गानवमी दूर्वा चैव हुताशनी।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं। इति वचनात्। अष्टमीनवम्योर्युग्मपक्षपक्षद्व
ये भिन्नशक्त्योः शिवदेवे महोत्सवः कार्यः। युग्योक्तं। अष्टमीनवमीविद्धा नवम्या
वाष्टमी तथा। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः। अष्टमीनवमीयुग्मे
महोत्सवो महान्महेश्वरः। शिवशक्त्योः शिवदेवे पक्षयोरुभयोरपीति। अथ भग
वतोऽपि कृष्णस्याष्टमावतारस्य श्रीकृष्णदेवस्य जन्मतिथिरष्टमी निर्णीयते। सा च द्विवि
धा। शुद्धा विद्धा चेति। शुद्धा समा न्यूनाधिका चेति त्रिविधा। एवं विद्धापि समन्यूनाधि
काभावेन त्रिविधा। शुद्धसमा शुद्धन्यूना च प्रत्येकं रोहिणीसहितरहिता चेति चे
न चतुर्धा। विद्धापि समा न्यूना च प्रत्येकं रोहिणीयुक्तायुक्ता चेति चतुर्धैव।
शुद्धाधिकापि चतुर्भेदा। एका रोहिणीरहिता। अन्या पूर्वदिनमात्रसहिता। तृतीया
द्वितीयदिनमात्रसहिता। चतुर्थी उभयत्र रोहिणीसहिता। एवं विद्धाधिकायामपि
ध्यं द्रष्टव्यं। तदेवं षोडशप्रभेदा भवन्ति। तत्र समशुद्धान्यूनयोः शुद्धयोर्द्वयो वि
रोहिणीरहितयोः तत्रैवोपवासव्रतं द्वितीये दिने तस्या अभावात्। विद्धानिषेधवच
नानामग्रे विषयं वक्ष्यामः। इदानीं रोहिणीसहितायाः। या रोहिणीसमा णीस हि
न्यूना वाप्ये वोपोष्या। शुद्धाधिकापि उभयत्र विरहे सा प्रजापत्यर्क्षसंयुता।

[illegible] स्नानमभि[illegible]श्रवणी [illegible] लभ्येत उपोष्या सा महाफला । अयं तो
हि [illegible] का [illegible] विशेषो यत्कलातिथ[illegible] न केवलं सा महा[illegible] लीनि[illegible] का
तु जयंती [illegible] व्यतं च विशेष: । [illegible] दय[illegible] कलया वा यदा भवे
[illegible] जयंती नाम [illegible] सर्वपाप[illegible]नाशनी । [illegible] कुमारे [illegible] ।
[illegible] विप्रा[illegible] राजन् [illegible] मार्ग[illegible] [illegible] सप्त[illegible]
[illegible] नराधिप [illegible] यदि लभ्येत जयंती नाम सा तिथिः । जयं[illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] योर्योगा[illegible] [illegible]
थि: । [illegible] तिथि[illegible] । [illegible]
[illegible] विशेष[illegible] [illegible] यत: [illegible]
स्या [illegible] [illegible] दिन[illegible] [illegible] तदिने [illegible]
[illegible] ग्रहणो [illegible] योः । उपवास[illegible] [illegible] : । इति
[illegible] [illegible] [illegible] ते ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] स्यां
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तस्या के
[illegible] [illegible] । नित्यं हि [illegible] [illegible] । [illegible]
५. नित्य[illegible] [illegible] [illegible] पाव
भावा

ति॰
८

जीवमग्निहोत्रं जुहुयादित्यादि श्रुतेः तत्रापि काम्यत्वे नित्यत्वं सिद्धं तथान्यो ज्योतिष्टो
मस्यापि वसंते वसंते ज्योतिषा यजेत संवत्सरे संवत्सरे सोमयाजीति वीप्सा
श्रुतेः एकादश्यां च यत्नो नित्य उपोषणमिति नित्यत्वमुक्तं न त्विहैव फल
संबंधवचनात् तेन नित्यत्वं वचनमात्रेण न त्वेतद्दस्ति नित्यत्वेव वचनं तथा एवं द
वकीर्त्तनोर्जयंती संभवत्वेन । कर्त्तव्यं वित्तं यमाते नमनुजानां कौंतेयापि ह्य
कुर्वतः यान्ति निरयं यावदिंद्राश्चतुर्दश इति अकरणे महादोषश्रवणात् । नैतन्नि
त्यत्वमवबोधयितुमलं । अन्यथैवोपपत्तेः । तथा हि । अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा
कृष्णाष्टमी भ" वेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हंति पापं त्रिजन्मजं । अनेन त्रि
जन्मसंचितपापक्षयफलत्वमुक्तं प्रायश्चित्तव्रतवत्तस्य । तस्याकरणे पा
पक्षयाभावात् । तस्मादेव त्रिजन्मसंचितात् पापान्नरकं यातीत्यर्थः । य
थायाज्ञवल्क्ये । प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापि
नः कष्टान्नरकान् यांति दारुणान् इत्यत्र व्रतवत्प्रायश्चित्त [illegible] " [illegible] जनितात्पापा
न्नरकपातः । किंतु तदकरणे पापक्षयकारणाभावेन विद्यमानात् पापान्निरयपा
तः । एवमितरेष्वपीति सर्वमनवद्यं । किंचाप्येवमपि नित्यत्वेनाकरणान्निरयपातः ।
नाहि नैमित्तिकदासार्थं प्रायश्चित्तमपि श्रूयेत । यथा व्रात्यताला हिनानित्त [illegible] प्या
नित्यैकादशीव्रतस्याकरणे [illegible] स्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुंक्त्वौदवं चरेत् । ए
कादश्यां दिवा रात्रौ नक्तं चैव तु पर्वणि । यदि चाकरणे [illegible] यवायो भवि

पाते दामेनुवा कल्पोपि व्यधास्यात्। यथा द्यासमं भवेदन्यदि हि ह्वै वान
दीक्षितः। तथा। तथ्या एकादश्यां व्रते नित्ये एक भक्तेन नक्तेन नतीनामुद्राकरः
दोषे त्यसमर्थं प्रत्यनुकल्पो विधीयते। न चाश्रुतार्हत्वं किं चिदस्ति। तस्मान्नानि
त्याजयंती। निरयगमनवर्णनं न कर्तव्यं चिंत्यमानेनेति व्रतविधानेनैकवाक्य
त्वात् विधिनातु नैकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेनाविधीनां स्करित्यातन न्यायेन व्रत
स्तुत्यर्थमर्थवादमात्रं। ननु। प्राजापत्ये व्रतासेवनमुक्ता श्रावणस्यासितारमी।
वर्षे वर्षे च कर्तव्या [illegible] नुसार्थं च [illegible] पाणिनः। इत्यत्र वचनं वर्षे वर्षे इति वीप्सा
युक्तत्वात् वसंत वसंते ज्योतिष्टोमवाक्यवन्नित्यतां गमयति। नैन नेनलत्वं।
नेत्रहि वाक्यांतरेण कालोपि हिते ज्यो [illegible] नित्यो मादि [illegible] रहितामेव वीप्सा यु
केवसंतकाले विधीयते। तेन तस्य वाक्यस्य [illegible] फलो [illegible]
वाक्यानुष्ठानं वसंत [illegible] पाणिनः इति [illegible] नित्यत्वं फलएव व्रतं विधत्ते। तेन काम्यस लो
तन्नेन [illegible] नित्यतां वोधयितुं। उभयपरत्वे वाक्यभेदो तौ [illegible] एकत्वे नहि एक
वाक्यं भवति। अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति न्यायात्। तस्मा
द्वर्षे वर्षे इति वीप्सा फलभूयस्त्वार्था न नित्यत्वार्था। अत्र न्यथा [illegible] र्थ संगत्यभा
वात्। प्राजापत्ये [illegible] युक्ता [illegible] रमी वर्षे वर्षे यतो न संभवति। यानि कानि जयंतीमाहा
त्म्यवचनानि जयंत्याश्चैव महात्म्यक [illegible] पितामह। यत्कृत्वाहं गमिष्यामि
[illegible] विष्णोः परमं पदं इति नारदप्रश्नोपक्रमाणि। तेषु प्रश्नवाक्यमेवार्थं स्पष्टमेव
विधत्ते। यथाह। यत्कृत्वाहं गमिष्यामि तद्विष्णोः परमं पदमिति। महात्म्य

५.

वि॰ ६ श्रवणाचेत्तन्न विष्णुपदप्राप्तिर्भवतीति। तदा जयंतीव्रतानुष्ठानस्यानर्थ्य
क्यं स्यादित्यत्राह। नहि विष्णुपदप्राप्तेरधिकं व्रतस्य साध्यमस्ति। तदधिकस्या
भावात्। [illegible]। अन्यथानर्थक्यादित्यत्र [illegible] मन्वंतरतिपापानंतर
तिव्रताहृत्यो यो श्वमेधेन यजतेऽ [illegible] तो वेदेनि यदि [illegible] वेदनादश्वमेधज्ञाना
दिव्रतस्यैतस्यादिफलं [illegible] दावयुगेन व्यपलेशतास्यस्यत हिस्का
त्वं [illegible] तीति विधिवद्धिंसावतो श्वमेधानुष्ठानस्यानर्थक्यापत्तेः
य उ चैनमेव वदेति [illegible] तस्य मुक्तं। तस्मा [illegible] यानेवात्र [illegible]
जंत [illegible] भाति ये एवं वेनास्फलं भंते। तत्र भोजननिंदावाक्य स्प वास
वृत्तं स्तूयते। अत्र पापा वो वान्येतो [illegible] भ्यपपावो गोम्त्र [illegible] इति वत्। उक्तं च। भाष्य
कारेण। नहि निंदा निंद्यं निंदितुं प्रवर्तते [illegible] विधातुं [illegible]। यत्तु तत्र यु
क्तं भोजनवाक्यं [illegible] भोजनप्रतिषेधेति। नहि स्यात्सर्वभूतानामातिवत्। ते तज्जयं
त्याः कथं नित्यता। तन्माहात्म्ये च कथं तस्य पापवः। तयोरसंबंधात्। अत्र ध्वज
यंतीप्रकरणे पाठान्न दर्थ्यत्वं प्रति [illegible] प्रतिषेधानेवत्र्यते। तथापि न
तेन तज्जयंत्या नित्यता शक्यते वोढुं। नहि खलु नाम्नाद्वदित्यतेन काल्वर्थ्य प्र
तिषेधेन [illegible] नित्यत्वं सिध्यति। किंचाउपवासो नाम [illegible] कालं [illegible] ताको [illegible]
भोजनसंकल्पतान्निर्वाहार्थ्यमेव [illegible] न तिष्ठ [illegible] सि [illegible] को [illegible] प्रति
वेधेन। [illegible] त्वामग्नि [illegible] नवो नांतरि [illegible] दिवा [illegible] ति [illegible] भावा
[illegible] नित्या [illegible] तना [illegible] लिप्यनि [illegible]

तथापि तोजनं प्रतिषिद्धं धर्म्यजयंत्युपवासस्य स्तुत्यर्थतां विदितव्या । अपि
च माहात्म्यप्रबोधोयं स्तुतिमेवाचष्टे । तथाहि । महच्छब्देन गुणाधिक्यमुच्य
ते । आत्मशब्देन च स्वरूपं । महान् गुणानां वा आत्मा स्वरूपमस्येति महा
त्मा तद्भावो गुणगुणिसंबंधः । माहात्म्यं तत्प्रतिपादनं स्तुतिरेव भवति ।
गुणगुणिसंबंधसंकीर्तनमेव हि स्तुतेर्लक्षणात्वात् । तस्मात् माहात्म्यवा
क्यानि स्तोतव्यविधिशेषतया धर्मे प्रमाणाभावेन तेनेन स्वार्थे । अत्र ये
यामपि माहात्म्यशब्दव्याख्यानं वाक्यानां तीर्थकत्वादेः संख्यादिमलजन्म
नामेष एव न्याय इति । अत्र पर्युदासाधिका निरीक्षिते । सायादि रोहिणी
रहिता तत्र संशयार्ध्या यामपोष्या द्वितीये हि तिथ्यंते पारणां कार्यं प्रसवेद्रो
हिणीसहिता यस्मिन्न हि निशीथे वा परे वा भवति तामेवोपवसेत् । प्राजापत्यर्क्ष
संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । मुहूर्तमपि लभ्येत सोपोष्या सा महाफला ।
मुहूर्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते । अष्टम्या रोहिणीऋक्षं तां सपु
ण्यामुपवसेदिति विष्णुरहस्ये भविष्यात् । पाद्मेऽपि विद्धाधिका रोहिणी रहि
तां च तां विद्धामेवोपवसेत् तिथ्यंते पारणां कुर्यात् । जन्माष्टमी कलापद्धे
पलह दृशी । एवं विद्धाप्रकर्तव्या पर विज्ञानकस्यादि दिनस्या दिव कालेभ्यः । यदा ।
विद्धाधिका रोहिणीसहिता स्वात्मिन्न दिने परस्मिन्नपि दिने तदापि सर्वा
विद्धैव कर्तव्या । कार्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी । तत्रोपवा
सं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणामिति । अनेन वचनेन सप्तमीविद्धायां रो
हिणीसहितायामरोहिण्यां च विद्धायां सर्वं विद्धैव कर्तव्येति ।
विधिवन्नैव पारणा । जयंती शिवरात्र्यादि कार्ये भद्रजयायान्विते कृतोपवासः

ष्टमा

ति॰
१०

तिथ्यंते जदा कुर्यात्रिपारणं। कृष्णपक्षेऽष्टमी देवमुपवासं विधायैव द्वितीये
ह्नि तिथिभांते च पारणं विधीयते। नन्वेतदयुक्तं। एकस्य वचनस्यार्थद्व
यं विधानमशक्तेः। वाक्यभेदप्रसंगात्। सत्यमिदं पुनर्द्विवाक्ये एकमुपवा
सैपरं। अपरं पूर्ववाक्यगतकुर्वीतेति पदान्वयं गास्पारणं विधानपरं। तेन
तिथिभांते च पारणं कुर्वीतेति विदधता सैके द्वितीयेऽह्न्युपवासो निरस्तः। पार
णं हि पारयतेः कर्मसमाप्त्यर्थस्य भावो त्यस्तु स्य ल्युडंतस्य रूपं। तच्चाभोजनसं
कल्पात्मकस्योपवासस्य समापनं भोजनमेव भवति। तदपि विहितत्वादु
पवासव्रतांगं। तस्यापि तिथिभांतोपलक्षितः कालोऽङ्गं। ननु तिथिभांते
पारणं कर्तव्यमित्युच्यमाने यदा मध्यरात्रे तस्योपस्थिता तिथिभांतो भव
ति। तदा पारणकालालाभेनाद्रुष्यन्न द्वितीयदिनेऽप्युपवासः प्राप्नोतीति तेन
न्यायसह। तिथिभांतः कालो हि पारणस्यांगं। तत्र हविषोनाजिनः पारणस्य विलो
प इत्यत्रोवाश्चर्यं। न च यत्कर्म यस्मिन्काले विहितं तेन तस्याप्राप्तेन क्रि
यत इति प्रसिद्धं किमत्राश्चर्यमिति वाच्यं। यतः पारणमप्युपवासांगं। न
प्रधानं। न तु तस्य कालस्यासंभवे समुपवना क्रियते। तेस्य कालस्य प्रधानेपा
रणं। तत्र प्रधानमप्यंगमनुष्ठीयत एव। यथाग्नीषोमीयः पशुः। यद्द
ष्ट्वा पशुना सोमेन यजेत नासोमः आमावास्यायां पूर्णमास्यां वा यजेतेति। पू
र्णमास्यमावास्याकाले विहितः स पशुः पदाक्रत्यदेवत्यः प्राहित्य प्रधा
नस्य तत्क्रियते। तदा तस्मिन्नेव कालेऽनुष्ठीयते। यदा पुनः स सोमयागां
गं। तदा प्रधाने न सोमयागेनाक्रमपूर्णमास्यामावास्याकाले चन्द्रद
र्शपामनुष्ठीयत एव। न तत्र कालाभावेन स एव विलोप्यते। तेऽङ्गे। मग

पुराणविरोधे चैतादृश्यादीत्याज्ञाधिकरणो । एवमन्यापि तिथिभान्तका
लेपरित्यज्य पारणं कर्त्तव्यं । तथा च वदनमपि दृश्यते । तिथ्युत्तयोर्यदा
छेदो न तत्रान्तमवाप्यवा अर्द्धरात्रेप्यथवा कुर्यात् पारणं त्वपरेद्युरिति । वचना
वरं च । याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः । ऋक्षान्ते पारणं कुर्या
द्विना श्रवणरोहिणीः । अत्र तिथिभान्ते पारणमिति पक्षद्वयं तत्सम
वाभिप्रायं । यत्तु वचनं मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् । किं
पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा । यच्च सप्तमी संयुताष्टम्यां भूत्वा कु
र्वीत द्विजोत्तमः । प्राजापत्यं द्वितीयोऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि । तदष्टयामिकं ज्ञेयं
प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरेति तत्त्रोपवासार्थं । उपवासशब्दश्रवणात् संपूर्ण
त्वमात्राभिधानात् । किंच । कार्या विद्धेत्यादि वचनेन तिथिभान्ते पारणो
क्त्यवसाने न द्वितीये दिने रोहिण्यष्टमीसद्भावमनयत्तदन्ते पारणं वि
हितं । तत्र यद्ब्राह्मणभोजनदक्षिणादानादि यद्विहितं तन्नैतस्यामपि २
त्रियामायां विहितं । सकलत्वाभिधानेनाष्टमी रोहिण्यां यदि कृतं भवतीति
महाफलत्वमुपवासव्रतस्य इति । यदा च पुनरर्द्धरात्रे रोहिणीयोगः पू
र्वस्मिन्परस्मिन्वा दिने तदा तस्मिन्नेव दिने व्रतं कार्यं । तत्र कार्यो अर्द्धरात्रेतु
रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजं ।
सोपवासो हरेः पूजां तत्र कृत्वा न सीदति । येदा तिथिने तत्र [illegible] दि
नद्वये च यद्यर्द्धरात्रे योगो यस्य वा परदिने जयंती व्रतं । वर्जनीया प्रयत्नेन

सप्तमीसंयुक्ताष्टमी। सकृदापि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुक्ताष्टमी। इत्यादि
वचनेन पूर्वस्याः सप्तमीविद्धाया। निषेधात्। यदा चोदये कियन्मात्रा
ष्टमी सा च रोहिणीयुक्ता उपरि सकला नवमी बुधवारेण सोमवारेण
वा भवति। तदा स्वल्पाप्युपोष्या न पूर्वा॥ यथोक्तं स्कंदपुराणे। उदये चा
ष्टमी किंचिन्नवमी सकला यदि भवेद्बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुताप्य
पि वर्षशतैरपि लभ्यते वा न वा विज्ञो। पद्मपुराणे च। प्रेतयोनिगतानां च
प्रेतत्वं नाशितं नरैः। यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता। किं
पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः॥ किं पुनर्नवमीयुक्ता कोट्या मुक्तिकुले[?]
दा। अत्र किंचिन्न्यूनन्नवति घटिकाः सत्त्वमानं[?] येन रोहिणी भवतीत्या
चक्षाणास्तावति काले पतितानाप्यत्राष्टमी कर्त्तव्येति न वा मुहूर्त्तादिनावयवेन
सा रोहिणीसहिता जयंती नाम। तन्नेदं व्रतमित्याहुः। तत्रेदं कर्त्तव्यं। किं ग
गनपरिदृश्यमानस्ताराविशेषो रोहिणी उतत्तदुपलक्षितः कालः। नाद्योपि किं
कालमात्रमाहोस्वित्तत्र विशेषः। यदि ताराविशेषो रोहिणी न तस्य
तर्हि न भवति घटिकात्मकत्वं। कालो नाम द्रव्यांतरं। तस्यावयवो घटि
कायामादिः। तदात्मकत्वं तेजसमूहात्ताराविशेषस्यानुपपन्नं। तत्प्रति
नस्यानुपादानत्वात्। न [illegible] पक्षे घटिकालमात्रं तर्हि काल
स्य नित्यत्वविभुत्वाभ्यां सर्वदा सर्वत्र तस्य रोहिणीत्वं प्रसज्येत।
तस्मात् सति प्रयत्ने का नाम रोहिणी परं ब्रोम्हगशिर[?] इति व्यवस्था यामयो[?]

तिर्थिदां व्यवहारो नाव कल्पेन। तत्राप्य स्थूलसूक्ष्माभ्यां मायनाताभ्यां पा
वत्कालो रोहिणात्मकपलदितोन षष्टिघटिकात्मको लब्धुयः स्मारो रोहिणीत्व
च्यते। तत्र स्थूलानयनेन षाष्टिघटिका रोहिणी सिद्धा। यास्त्रिंशत् घटिकाः सू
क्ष्मानयनेन सिद्धास्ताः स्थूलानयनासिद्धकृत्तिकोत्तरार्द्धमध्यवर्तित्वात्ते
वापि प्रोक्ताः। न वस्तुतो रोहिणीभाविकर्मेति विरोधान्। एवं पादिनार्द्धदिन
मेव न रात्रिः। यथा वलंभलंभ एवा नकुंभः। तस्मात् कृत्तिका सूक्ष्मसूक्ष्मा
नयनात्तु रोहिणीत्वं तज्जो नरां रोहिणीफलसंबंधेन रोहिणीति भाक्तत्वात्।
देवदत्तस्य सिंहत्वमेव। एवं सति मुख्यासंभवं त्या रोहिणायां रोहिणी साहि
त त्वमस्त्वस्याप्राप्तेः। मुख्यसंभवे गौणाश्रयस्यनाप्यास्त्वात्। किंचा ग्रस्या
मप्रतीतत्वेन स्थूलमार्गसिद्धस्य तिथ्यादिनक्षत्रादेर्ग्रहणं। कपिंजलाधिकरणे। त्रि
त्वस्यैव (सूक्ष्ममपि सूक्ष्मानयनेन मुख्यस्यात्) ज्योतिःशास्त्रमपि सूक्ष्मानयनेन मु
ख्यफलमेवानयति। न मुख्यस्वरूपत्वं। यथाह। स्थूलं कृतं भानयनं यदेतज्ज्यो
ति विदां संव्यवहारहेतोः। स्पष्टं प्रवक्ष्ये मुनिभाषितानि विवाहयात्रादिफलप्र
सिद्ध्यै। इति। अपि च। स्थूलादन्यप्रकारेण ये न शास्त्रा नीयंते। ते वेद ह स्था
ने हि विधिप्रतिषेधेषु ग्रहीतव्या। तदा विधिप्रतिषेधयोर्व्यवस्था स्यात्।
आदित्यवारसंक्रान्त्यादिषु यदादित्यवारे विहितो प्रतिषिद्धं वा तत्रान्यनद्
त्रे विहितं प्रतिषिद्धं वा न तत्सर्वं तेषु वा प्रेषु प्रसज्येत। इत्यलमतिप्रसंगेन।

इतिजयंतीनिर्णयः। नवमीविद्धाग्राह्या। वसुरंध्रयोरितिनिगमात्।
यथा ब्रह्मवैवर्ते। अष्टम्या नवमीविद्धा कर्तव्या फलकांक्षिभिः। नकुर्यात्
नवमीतात दशम्यान्तु कदाचनेति। दशमीपरिहारादित्येदयात्मकं त्वारा
त्रिपांते एकादशीविद्धा। तदोपवासः संदिग्धः त्वेतु ग्राह्या। अथवा नवमी
विद्धा अत्र द्वितीयमुदयंगता। तयोरिद्वया एकोपवासव्रते ग्राह्या।
यथोक्तं। संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाथवा। युक्ता न दूषिता य
स्मादिति सा सर्वतोमुखीति। यदा तु एकस्मिन्नपि दिने उदययोगिनी न
लभ्यते। तदाष्टमीनवमीविद्धा कर्तव्या फलकांक्षिभिः। दशम्यामे
वैव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तमेति। वचनान्नवमीविद्धैव सर्वव्रतेषु ग्रा
ह्या। जयंतीनिर्णये संग्रहश्लोकाः। अष्टमीविद्धा यदा या भवति यदि स
मस्तं नभा वा स्थिता वा प्राजापत्यर्क्षयुक्ता भवतु विरहिता तेन वा सर्वथा सा। का
र्या सर्वैः फलार्थं कथितवचनतः कृष्णजन्माष्टमीयं पदेऽर्धरात्रे समाप्तौ प्रथमकला॰ सम
कालिमलदलनार्थं च वक्ष्ये। विद्धावद्धाष्टमी स्यादुभयदिवसयोर्दृश्यते
नैवाकिंचित्प्राजापत्यं दिनद्वे यदि तु वचनं नक्षत्रविद्धापि कार्या। अष्ट
शुद्धाष्टमीया भवति विरहिता रोहिणीभेन तेन एवं चैवोपवासप्र
विधम्य तत्र पूर्वैव कार्या। अष्टमीविद्धापि शुद्धा भवति परदिने ध्रुतेनैवा
ष्टमी या। रोहिणायासंयुता मुपवसतु जनो नात्र संदिग्धमस्ति। अष्टं

विद्धं च शुद्धं वाद्वयमपि दिवसं रोहिणी योगयुक्तं स्यान्न विद्धैवास्ता नुपो
ष्याद्व्रतकरणावता ष्टमीभांतभ्रांतिः ३ अर्द्धरात्रेऽतु योगोयं रोहिण्यां भव
ति क्वचित् । तामेवोपवसेत्ता न्यानमर्द्धरात्रे पयोगतः ॥ अष्टम्यां रोहिणी यो
गो मध्यरात्रे दिवद्वये तत्रोत्तरैव कर्त्तव्या न पूर्वेत्येव निर्णयः । जयंती
बुधवारेण सोमवारेण वा पुनः ॥ लभ्यते दैवयोगेन भतामुपोष्य महान्
फलं ॥ इ जन्माष्टमी भेदा जन्माष्टमी विद्धभेदा शुद्धसमा रोहिणी सहि-
ता शुद्धसमा रोहिणी रहिता । शुद्धन्यूना रोहिणी सहिता । शुद्धन्यूना रो
हिता । शुद्धाधिका पूर्वदिने द्वये रोहिणी सहिता । शुद्धाधिका उत्तर दिने रोहि
णी सहिता । शुद्धाधिका दिन द्वये रोहिणी रहिता । शुद्धाधिका दिन
द्वये रोहिणी सहिता । जन्माष्टमी विद्धभेदा । विद्धसमा रोहिणी सहिता ।
विद्धाधिका दिन द्वये रोहिणी रहिता । विद्धाधिका पूर्वदिने रोहिणी
सहिता । विद्धाधिका दिन द्वये रोहिता । विद्धाधिका उत्तरदिने रोहिणी रहिता ।
अथैकादशी तस्यामाहात्म्यं नारदीयपुराणे । वशिष्ठः । एकादशी सम
त्वेन वह्नि ताप पातके धनं । भक्ता यान्ति जे द्रव्यपि जन्म प्राप्तो इर्वान्ति
हरौ पावनेलोके नराणां अपविघ्नते । यावहश्यपद्मनाभ स्यदिने पातक
हानि दान्ता वन्न पापानि देहेऽस्मिन् रतिसंतिमनुजाधिपः । यावन्नोपव
सेज्जंतुः पद्मनाभस्य दिने मध्ये श्रेयसे मनुजस्ताधिपा जनपिरहना

१३
पु.

ति॰
१२

नित्य। एकादश्युपवासस्य कलां नार्हंति षोडशीं। एकादशीं द्विषे-
याप यत्कृतं भवति प्रभो। एकादश्युपवासेन तत्सर्वं विलयं नये-
त्। एकादशी समं किंचित्पापत्राणं न विद्यते। स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा
राज्यपुत्रप्रदायिनी। सुकलत्रप्रदा ह्येषा शरीरारोग्यदायिनी। न गं-
गा न गया भूप न काशी न च पुष्करं। न चापि कौरवं क्षेत्रं न रेवा न च दे-
विका। यमुना चंद्रभागा च तुल्या भूप हरेर्दिनात्। अनायासेन राजें-
द्र प्राप्यते वैष्णवं पदं। चिंतामणिसमा ह्येषा अथवापि निधेः
समा। संकल्पपादपप्रख्या वेदवादोपमाथवा। नारदोऽपि। ए-
कामेकादशीं यापि समुपोष्य जनार्दनं। कामेनापि समभ्यर्च्य सं-
सारान्मुक्तिमाप्नुयात्। प्रसंगाद्वाप्यदंभाद्वा लोभाद्वापि दिशाधिप।
एकादशीं जनः कृत्वा सर्वदुःखात्प्रमुच्यते। देवलः। न शंखेन पिबे-
त्तोयं न खादेत्कूर्म्मशूकरौ। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयो- पयः
रपि। र[illegible] निभयो भूयो वरानने। न भोक्तव्यं न भोक्त-
व्यं संप्राप्ते हरिवासरे। त्रिपुरारणोऽपि। गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्नि-
स्तथैव च। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि। न तु बुभुक्षानि बाध्या-
नि श्रूयंते। नानि किं पक्षद्वयेऽपि भोजनप्रतिषेधपराणि। उत पर्युदा-
संहत्याभोजनसंकल्पपराणीति। निषेधपक्षे तु भोजनस्यापि त्वा

यविदो मन्यते । नभुंजीतेति विधायक प्रत्ययेन सह संबंधात् तथा तत्सर्व
शब्देन विधेतीय मित्यादिभिः सं(प्रति)पन्न निषेधैः साहचर्यतो कत्र पठितत्वाच्च ।
न चैतेषु वाक्येषु पर्युदास कारणां ब्रतत्र शब्द समानाधिकरण्यादि श्रूयते ।
पर्युदास पक्षेऽप्यग्रहणस्य हेतो ब्रह्मचारीत्यत्र वाक्ये पक्षद्वये प्युपवासेऽप्रस
क्तेर्ग्रहणोक्त ग्रहणमनुपपन्नं स्यात् । भुक्ताभेव सदा गृहीत्यादि व ब्राह्म
णो विरोधात् । भक्तो भोजन प्रतिषेधाद्द मो येषु तत्र वाक्येषु नञ् संबंध
भोजनपदं केषुच्चित शब्द सममभिव्याहारो दृश्यते । नानि ब्रतशब्द समाना
धिकरण्यं वा । पर्युदासाश्रयणेन भोजन संकल्प विधिपराणीति ।
यथा । परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । सूतके मृतके चापि नत्याज्य
द्वादशीदिनं । सूतके तु नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं । एकादश्यां नभु
ञ्जीत व्रतमस्य न लुप्यते । द्वादश्यां तु नतो भुक्त्वा सूतकांते जनार्दनं । पू
जयित्वा विधानेन भोजयेच्च द्विजोत्तमानिति । यावि चोपवास शब्द
वंतिनेष्यपि वचनेषु भोजन संकल्प एव विधीयते । यथा । एकादशी
मुपोष्यैव पक्षयोरुभयोरपि । यथाशक्त्या तथा कृत्स्नं न विशेषोऽस्ति
कश्चन । तथा फलव्याहार सहितेष्वायन्निषेधे तु हरिसायुज्य प्रेप्सन्तां
तिमेव च । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि । इत्यादिषु भो
जनसंकल्प एव । पर्युदासवत्त्वाद्विधीयते । विवेचयन्ते फलमा

नि॰ बंधाद्यनुपपत्तेः। एतानि त्रिविधानि वाक्यान्येकेति कर्त्तव्यताकानि। इदं त्वेति
२४ कर्त्तव्यता। गृहीत्वौदुंबरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः। उपवासं तु गृह्णीयात् यद्वा वा
यं वधारयेत्। इति वराहपुराणोक्तेन औदुंबरं ताम्रं तेन च दिनमौदुंबरं। संकल्प
मंत्रश्च विष्णुरहस्ये नारदोक्तः। एकादश्यां निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि। भोक्ष्ये
हं पुंडरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत। इत्युच्चार्य ततो विद्वान् पुष्पांजलिमर्पा
र्पयेदिति। संचार्य संकल्पः श्रुतिना प्रातरेव कर्त्तव्यः। एवं संकल्प्याधिती
ये हनि देवमभ्यर्च्य व्रतनिवेदन मंत्रः पठितव्यः अज्ञानतिमिरांधस्य
व्रतेनानेन केशव प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भवेति। व्यास
वचनं। उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः
सर्वभोगविवर्जितः। पापेभ्यो व्रतांगतया विहितेभ्य उपावृत्तस्य निवृ
त्तस्य गुणैर्हरिस्मरण नामकीर्त्तनादिभिः सह वासोऽवस्थानमहोरात्रं
स उपवासः। सर्वभोगविवर्जितो ज्ञेय इत्यर्थः। असत्यभाषणं द्यूतं।
दिवास्वप्नं च मैथुनं। एकादश्यां न कुर्वीत उपवासपरो नरः। विष्णुरपि।
पतितपाषंडिसंभाषणानृतस्तेयादिकं वर्जयेदिति। तथा असकृज्जलपा
नात्तांबूलस्य च भक्षणात्। उपवासो विनश्येत दिवास्वापाच्च मैथुना
ह॰ त्। ब्रह्मचर्यं तथा शौचं सत्यमामिषवर्जनं। व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानी
ति निश्चयः। अत्रामिषं मांसं तस्य वर्जनं पारणाहे उपवासदिने प्राग्भमा

वाक् स्त्रीणां तु प्रेक्षणात् तस्य शलनाभिः संकल्पनादपि। निःस्यंदेन ब्रह्म।
चर्यं न दारेषु संगमात्। भावसहितेन चेतसा स्त्रीणां प्रेक्षणादिभिः
स्वं= ब्रह्मचर्यं विनश्यति भ्रस्यतीत्यभिप्रायः। उपवासेन प्याश्राद्धेन खादेद्दं
तधावनं दंतानां काष्ठसंयोगात् हंति सप्त कुलानि वै। दंतधावनमेवात्र नि
षिध्यते येन केन चित्। काष्ठग्रहणं निंदार्थवादगतमविवक्षितं। नियद्
भ्र निवृत्ति फलत्वेन विशेषस्यानाकांक्षितत्वात्। न हि विशेषमनुपा
दाय सामान्य मात्रं निवर्तितुं न शक्यते। तृणपर्णादि भक्षणानि भुक्तं
न। अन्नानां शर्करा उपदधातीति चेन्न। तस्य तु न विशेषमनुपादा
य सामान्यादक्षणानुपपन्नेराकांक्षितो विशेषस्तेजो वै घृतमिति
वाक्यशेषगतो गृह्यते। पुष्पालंकार वस्त्राणि गंध धूपानुलेपनं। उ
पवासे तु दुष्यंति दंतधावनमंजनमिति। व्यासोक्तं तत्सन्निधौ कारणां
भर्तृ समीपवर्तिनीनां वनितानां वेदितव्यं। तथा स्मृत्यन्तरं च। नेत्रांजनं
सतीनां तु लसिंदूरं रक्तवाससी। विधवायास्तूपवासेऽपि सर्वदा मता संविचो।
अत्र एकाद्युपवासव्रतविषयाणि वाक्यानि निर्दिश्यंते। यथा देवलः। दश
म्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः। एकादश्यामुपवासे तद्वर्यो क्रम
योऽपि। देवला त्वस्य तत्ख्यातिकामितं चैव सिद्धाति स्वर्गं गिरापि। सायं प्रा
र्धन योरह्नोः सायं प्रातस्त्र मध्यमे। उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्याद्भक्तचतुष्ट
य

कूर्मपुराणेपि ॥ कांस्यं मांसं मसूरां च चणकं कोरदूषकं ॥ शाकं म
धु परान्नं च वर्जयेदुपवसन् स्त्रियं ॥ शाकं मांसं मसूरं च पुनर्भोजनमैथुनं ॥ द्यू
तमत्यंबुपानं च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ॥ ब्रह्मांडपुराणेपि ॥ कांस्यं मांसं म
सूरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणं ॥ व्यायामं च प्रवासं च दिवास्वप्नं च मैथु
नं ॥ शिलापिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः ॥ द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्व
पापैः प्रमुच्यते ॥ पुनर्भोजनमध्वानौ भारमायासमैथुनं ॥ उपवासफ (ध्वानं॥)
लं हन्युर्दिवानिद्रा च पंचमी ॥ हहस्यन्तिरपि ॥ दिवानिद्रा परान्नं च पुनर्भो
जनमैथुने ॥ क्षौद्रं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥ दशमी द्वादशी
नियमपरेषु वाक्येषु क्वचित्का ॥ मितं चैव सिद्धानीति ॥ क्वचिदुपवासफलं प्र
ध्नुरिति क्वचिदुपवासफलं हन्युरिति फलसंबंधः श्रूयते ॥ नेताव गम्य
ते ॥ काम्याधिकारविषयाण्येतानि वाक्यानीति पुनर्येषु वाक्येषु न श्रूय
ते फलसंबंधः ॥ तेष्वपि श्रवणगतकाम्यविशेषणैः साहचर्येणापाठात्तस्सर्वं
काम्यविषयमवसीयते ॥ उक्तं चैतेनाकामकर्मस्तु सर्वांगोपसंहारनि
यमतो ॥ नित्यकर्माणि तु यथाशक्तु यान्तत्या कुर्यादिति ॥ यथा शक्नो याव
च्छक्नुयात्तावत्कुर्यादिति ॥ किंच प्रधानस्योपवासस्याप्यसामर्थ्ये यदे
कभक्तादीनि विधीयंते ॥ न तेतिकर्तव्यतानाक्तकाकल्प्या ॥ मार्कंडेयः ॥ एक
भक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ॥ उपवासेन दानेन न निर्द्वादशिको भवेदि
व त्ति ॥

एकभक्तेन नक्तेन बालवृद्धातुरः क्षपेत् । पयोमूलफलैर्वापि न निर्द्वाद-
शिको भवेदिति । स्मृत्यंतरं च । उपवासेनाशक्तानां [illegible] वृद्धजीविनां । ने
एकभक्तादिकं कार्यमुक्तं [illegible] ति । विष्णुरहस्येप्युक्तं । प्रत्यसा-
मर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते । कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वि-
तं । कात्यायनेपि । पितृमातृभ्रातृपतिं स्वं आचार्यादीन्विशेषतः । उपवासं
तु कुर्वाणाः पुण्यं शतगुणं लभेत् । यमुद्दिश्य कृतः सोपि दिव्यं सर्वं फलमा-
प्नुयात् । नारी स्वपतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता । [illegible]
कृतिनः पारदर्शिनः । उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयमिति ।
भोजनप्रतिषेधमात्रेण भोजनवर्जनमिति कर्तव्यताशून्या । यावत्येकाद-
शी तावत्य एव [illegible] पित्रा [illegible] । निषिध्यमानं संबंधेन विषाधः प्रवर्तते । न तत्र
पूर्वस्यां परस्यां वा तिथौ [illegible] नियम [illegible] ति
प्यनियमकानां वाक्यानां विहित [illegible] विशेष विषयत्वमेव दृश्यते । इदा-
नीं [illegible] एकादश्युपवासविषये विचारः प्रस्तूयते । एकादश्या-
मुपवसेत् [illegible] योरुभयोरपि । [illegible] यो [illegible] फलमाप्नु-
यात् । इति [illegible] नारदवचनं [illegible]
नरकाणि [illegible] शः । यमस्य सदने घोरे यातना यमकिंकरैः । यत्किंचिन्न हि
[illegible] यममार्गस्य [illegible] । ब्रह्मोवाच । [illegible] सावित्रि कीर्तिता द्वादशी पे

ति॰
२६

नरो नमाः। ते पि घोरं न पश्यंति संसारं दुःखसागरं। शुक्ले वा यदि वा कृष्णे
विष्णुपूजनतत्परः। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि। यस्यास्त्व
रुजितो घोरः कृष्णो वा वेदविद्द्विजः। संतारयति दातारं द्वादश्योफलत
त्वया। सर्वपापविनाशाय विष्णोः संतोषणाय च। षोडशोपाख्यां द्वाद
शीं शुभायते वै नोभयपक्षयोः। इत्यादी विशेषेनापतद्द्वयेष्णुपयासे
विदधाति यत्यादि वा आश्रमविशेषसंबंधानि पक्षांतरे धर्मविष्णोर्नारदे॥
उभयोरेव द्वादशी भारं मे। युधिष्ठिरवचनं। कृष्णपक्षे सातानामपत्यानां द्वाद
शी केन हेतुना। किं सा न ते प्रिया देव किं वा त्यागं नं प्रयुज्यते। कृष्णो वा
च। यथा शुक्ला तथा कृष्णा द्वादशी मे सदा प्रिया। शुक्ला गृहस्थैः कार्या
यथा भोग संतान वृद्धिमीमसम्द्ध्युमिस्तथा कृष्णानेन नेनोपदेशिता। ना
या। एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि। ब्रह्मचारी च नारी च शुक्ला
मेव सदा गृही॥ गोभिलोव्याह। एकादश्यां तु भुंजीत पक्षयोरुभयोर
पि। वनस्थयति धर्मोयं शुक्लामेव सदा गृही ति। एकादश्यां न भुंजीत पा
क्षयोरुभयोरपि। पर्युदासोयमभोजनसंकल्पमुपवासाख्यं विधत्ते। वन
स्थयति धर्मोयमिति धर्मत्वेन परामृशति। चोदनालक्षणा स्यात् एवं स्यैव
र्मः धर्मत्वात्। निषिद्धस्याचारे वर्जितत्वेन धर्मत्वाभावात्। तदुक्तं। द्वितीयस्तत्रे
भावोक्ता। हयमिहाचा दत्ता पदे न लक्ष्यते प्रत्ययोऽनर्थकस्तत्रान्वयो

धर्म्मौ न्या[illegible]दित्यर्थः। गृहस्थाश्रमिति। तस्माद्वनस्थो यती अपत्नी[illegible]ये[illegible]काद
शीमुपवासेदिति वाक्यार्थः। पुत्रकामेव[illegible]दा[illegible]तिम[illegible]समतेनउ
पवासेदित्यनेन संबंधः। एवं च पत्नीद्वयसंवृ[illegible]शंकानिरस्तेत्यर्थः। गृहीति
गृहस्थस्य पुत्रकामस्य [illegible] उपवासो वि[illegible]ते। तन्वेकादशीमुपोष्य
तेति। अनेन सर्वे[illegible]विशेषेणोपवासविधानात् [illegible] पुत्रकामे
वेति गृहस्थस्य विषये परिसंख्या[illegible]त्यते। नैवं वाच्यं। न हि स्मृत्यंतरं।
ह्यमन्यात् [illegible]: न च मातृविशेषे पादिहितं न चाद्यवल्कीयेन विधी
[illegible]ते भार्यापितृ[illegible]नरुत्तमननुवादो[illegible]ति। यद्येकस्यां शा[illegible]मपि हो
[illegible]दिविहितं नदनस्य मपि विधीयते। विशेषस्तु शा[illegible]यः शा[illegible]
[illegible]। शास्त्रांतराधिकरण[illegible]तेति। न स्यात्। स्मृत्यंतरोक्तो
विशेषस्तु स्मृत्यंतरे गृहाने। गृहांतरोक्तो गृहांतरे गृहते चेदेवं तर्हि
[illegible]कादशी[illegible]पोष्येते[illegible]वि[illegible]धो[illegible]ते। [illegible]पते धर्म्मीयमित्य[illegible]क्तो
विशेषो गृहीतव्यः। पुत्रकामेव सदा गृहीति। गृहस्थस्य पुत्रकामस्यामप्रा
[illegible]वो[illegible]विधीयते सवर्णान्यो[illegible]दितव्यः। न[illegible]तेति
न्या[illegible]समा[illegible]ता। [illegible]मैति[illegible]की[illegible]। पुत्र[illegible]वार्थ सदा कार्या
[illegible]न्यायां कदाचिदपि। शुक्लायां यत्नवै[illegible]केसं[illegible]कि[illegible]इ
[illegible]ने मितिकीति मिते[illegible]वाने[illegible]तिकीति मित्र[illegible]चादेव[illegible]पेतो

ति॰
१८

बोधनीमध्यवर्त्तिनं। शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत्। सो
पोष्या गृहस्थैर्नान्या कृष्णा कदाचनेति वचनात्। नान्या कृष्णेत्यनु
वादः प्राप्तेस्त्वाबात्। ननु नारदः। संक्रान्तावुपवासं च कृष्णैकादशीवासरे।
चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्वीत् पुत्रवान् गृही। इंदुक्षये ऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां
सितेतरे। उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत्संततिं ध्रुवां। एकादश्यां तु कृष्णायां
संक्रान्तौ चरये स्तथा। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही। तथा।
दिनक्षये ऽर्कसंक्रान्त्यां ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रस
मन्वितः। आदित्यवारे संक्रान्तावसितैकादशीग्रहे। व्यतीपाते कृते श्रा ती
द्धे पुत्री नोपवसेद्गृही। अत्रापि। संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर।
एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति। इमानि वचनानि पुत्रव
तो गृहस्थस्योपवासं प्रतिषेधंति। कथमेतदुपपद्यते। नहि कृष्णैका
दश्यामुपवासोपवचनतो रागतो वा प्राप्तोऽस्ति। प्राप्तिपूर्वकस्य प्रतिषेधः।
अन्यविधिशेषत्वाभावे प्राप्त्यभावेन नित्यानुवादप्रतिषेधवचनानां
मानर्थक्यं प्रसज्येत। उच्यते। शयनीबोधनीमध्य इत्यादिना गृहस्थ
मात्रस्य संबंधेन कृष्णैकादश्युपवासप्राप्तिरस्ति। तामपेक्ष्य पुत्रवतो गृ
हस्थस्य कृष्णैकादश्युपवासप्रतिषेधाः प्रवृत्ताः। इदं न न हि विहितस्य
निषिद्धत्वाबाधात्। षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पप्राप्तेरिति चेन्न। भिन्ना

विषयत्वान्न विधिप्रतिषेधयोः। सामान्यविषयं विधिं विशेषविषयो नि-
षेधो बाधते। यौ तु परस्परैकविषयौ विधिप्रतिषेधौ तावेव षोडशिग्रहणाग्रह-
णवद्विकल्प्येते। नन्वेवं पुत्रिणो गृहिणः कृष्णायां शयनीबोधनीम-
ध्यगप्रतिषेधः। उपवासप्रतिषेधे सति नक्तं एवं वर्तनं वायुप्रोक्तं। उपवासप्रति-
षेधे तु भक्ष्यं किंचित्प्रकल्पयेत्। न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवे-
दिति। भक्ष्यप्रकल्पनावचनं तेनोक्तं। पुनर्नक्तं हविष्यान्नमोदनं वा फलं ति-
लाः क्षीरमथाम्बु वाज्यं पञ्चगव्यं यदि वा पवनः प्रशस्तमत्रोत्तरमु-
त्तरमिति। गृही पुत्रवान् यदि कृष्णैकादश्यामुपवासं करोति तदा प्रकारे-
णोक्तेऽनुकल्पे वर्तनीयं तानि पञ्च भक्ष्याणि प्रत्येकं ज्ञातव्यानि।
सर्वेषां सर्वदा पक्षद्वयेऽपि भोजनप्रतिषेधात् भोजनमात्रं वर्जितं। गृहस्थ-
स्य तिरश्चां अपत्यवतोऽप्युपवासव्रतं। गृहस्थस्य शुक्लायामेव शयनी-
बोधनीमध्ये कृष्णायामपि। पुत्रवतो गृहस्थस्य तु शुक्लायामेव कृष्णायां
किंचिद्भक्ष्यं न मध्ये भद्रं भद्रानिन्द्योपवासः कर्तव्यो भवति। बोधि-
न्या उत्तरा सा कृष्णा पुत्रवतः गृहस्थस्य भोजननिषेधमात्रमेव। यत्तु पु-
त्रवतो व्रतनिषेधः। संक्रान्त्यादितिथिनक्षत्रोपवासस्य। तत्र कैकादशी
प्रभृतिस्यात् उक्तं नैमित्तिकानाम् तिथिषूपवासस्य निषेधोऽयं सर्वदा गृहस्थानाम्।

८२
पु.

ति॰ नानुषंगकृतो ग्राह्योपवतो नित्यमुख्यो यथा मित्रान त्रिमित्तस्य संक्रांत्या

१८ दिनिमित्तस्यैतत्पर्वः। संक्रांतिनिमित्तश्चोपवासः संवर्त्तेनोक्तः। अमावा
स्यां द्वादशीं च संक्रांतिं च विशेषतः। एताः प्रशस्तास्तिथयो भानुवा
रस्तथैव च। अत्र स्नानं जपो होमो देवतानां च पूजनं। उपवासस्तथा
दानमेकैकं पावनं स्मृतमिति। अत्र च एकादश्यां यदा रामचारश्च
संक्रांतिर्भवेत्। उपोष्य सा महापुण्या पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी। संक्रांत्या
न्तयोर्विप्रो न भुंक्ते पितृसेवितं। हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथैवेत्येत
देकादश्युपवासव्यतिरिक्तविषयं। यदाह। उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं
नैमित्तिकं भवेत्। उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितं। मातापित्रोः क्षये
प्राप्ते भवेदेकादशी यदा। अभ्यर्च्य पितृदेवांश्च आजिघ्रेत्पितृसेवितं। प
तितपाषंडादिसंभाषणे उपवासांगभूतेन निषिद्धे कृते विहितेवान्यस्मि
न्वाचिके मानसे शारीरे च कर्मणि विलोपिते प्रायश्चित्तार्थं मंत्रज
पः सहस्रसंख्ये देहापनाद्यनुसारेण कर्त्तव्यः। विष्णुधर्मोत्तरे यथा। शारीरं
नः करणोपघातं वा चक्षुर्विसर्ज्य भगवानशेषं। शमं नयत्वत्र समस्तमिह मे=
पापं मया यदनंतो हृदि संस्थितो विष्णुः। अनंतः श्रीविष्णुः श्रुतिस्मृत्युक्तो धर्मम
योऽच्युतः। स करोतु ममैतेनास्मि शुद्धिरेवास्मि सर्वदा। पवानातनयो
काहो

वोद्धव्यश्च भगवान्हरिः। शामं नयत्यनंतात्मो विसृष्टैष्मोतत्सि संस्थित इति।
त व्यां। लिंगार्चनं रुद्रजपो व्रतं शिवदिने त्रये। वाराणस्यां च मरणं मुक्ति
रेषा चतुर्विधा। इत्युक्तत्वात्। एकादशी चाष्टमी च पक्षयोश्च चतुर्दशी।
एषा वस्याननि पवः प्रोक्ता मुनिभिः शौनकादिभिः। तासां मासा मुख
क्ये द्विवाना [illegible] त्यायो रिति। ... दृषो शिव संकल्प मंत्रांते शं
करे शान्त पारणं मे [illegible] ते [illegible] कर्तव्यः। [illegible] वासो द्विवा भोजनं पर्यु
षासेन नक्तं व्रतं न त्रि [illegible] योपि विहितं। न [illegible] पर्यन्ता स्त्रा
द्धवानाशि क [illegible] च लोपे [illegible] प्रायश्चित्तं [illegible] चतुर्दश्यां दि
वा [illegible] एकाद [illegible] दिवा रात्रौ नक्त [illegible] इति वा
द्रो यत्ता [illegible] प्रायश्चित्तमुक्तं। [illegible] यं वेदितव्यो उपपातक
केषु गोवधादि [illegible] कस्यांचिदपि स्मा [illegible] नैकादशीव्रतलोपादि [illegible] यते। ये
न केल्प प्राय [illegible] स्या [illegible] लोपे किंचित्प्राजापत्यादिकं लघु प्रायश्चि
त्तं कल्प्यं। [illegible] एकादशीद्वे चेति [illegible] नीव्यतो सौ [illegible] दशमी
विद्धा [illegible] पारणे द्वे [illegible] संहरणं। स्कंदपुराणोक्तं। प्रतिप [illegible]
तयः सर्वा उद [illegible] दयाद्वेः। संपूर्ण [illegible] इति विख्याताः। हरिवास [illegible] वर्जि
ताः। आदित्ये [illegible] सूर्योदयं प्राप्ताः। प्रतिप [illegible] दयः
सर्वाः संहरणं इति विख्याताः। हरिवासरवर्जिताः।। हरिवा [illegible] कार

ति॰
२९

श्याः संपूर्णत्वमन्यासहशं तत्र गरुडपुराणोक्तं। उदयात्प्राग्यदावि
प्रमुहूर्तद्वयसंयुता संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही। पुनः प्रभात
समये घटिकैकादशी भवेत्। अत्रोपवासो विहितस्तत्र पर्यामदासितां।
विधवाव्यापितत्रैव परतो द्वादशी न चेत्। अत्रोदयपूर्वभावि घटिकाद्व
न्ह्यमारभ्य उदयद्वयव्याप्या वस्थिता सैकादशी संपूर्णा ज्ञातव्या पु
नः प्रभातसमये घटिकामात्रं दृश्यते तदापरविद्धा द्वादशी संपूर्णात्वका।
घटिकामात्राविद्धाद्वश्यन्तुगतोपवसतीया पुनश्च घटिकापंचन्तु हीसा
त्यां संभवति। तत्रैव परतो द्वादशी न चेदित्ति द्वादश्यभावानुवादो नाव
कल्पते। परमहक्रेरनंतरदिने ह्रासस्याकस्मिकस्य ज्योतिःशास्त्रे
ऽप्रसिद्धत्वात्। उदयद्वयव्यापित्वं संपूर्णत्वमिति वचने यदि गृहीते
न देवकुपपन्नं भवति। तथा तेन समानार्थो। कूर्मपुराणवाक्यं। संपूर्णै
कादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। उत्तरां तु यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृ
ही ति। यच्च बालाभट्टगुमारदाव्याम पकरं। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे
व सा तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति। संपूर्णैकादशी य
त्र प्रभाते पुनरेव सा। सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि इति। वाराह
पुराणे। एकादशी विमिश्रा चेद्वादशी परतः स्थिता। उपोष्या द्वाद
शी तत्र यदीच्छेत्परमं पदं। एकादशी विमिश्रा चेदिति द्वादश्या महि

नाचरेत्। विद्धैकादशी सहायैस्तु ती या। द्वादशी पक्षजन्मत्रयोदश्यां क्रिय
त्वपि स्थितानात्र संपूर्णामेकादशीं त्यक्त्वा। उपोष्या द्वादशी भवतीत्य
र्थः। अत्र त्येत। एकादशी यदि कस्यां विद्धपवास रहितस्या तिक्रान्ता
न त्वोपोष्या द्वादशीत्यस्यार्थमाहुः। नदत्तो वचनाद स्या पूर्वस्याप्रती
तेरेव परास्यं। किंच। एकादश्युपवासा सा तिक्रमेजाने उपोष्या द्वादशी
नत्वेत्येतावन्निर्विवादित्वात्पर्यवसितः। परतो द्वादशी स्थिते त्यक्त्वा पूर्वकम
त्र पते विद्धु [illegible] कल्पितोपि सद्वदोषः। यन्नस्त्वत्यं न रं। एकादा
शी भवेन्नसापि र[illegible]द्वादशी यदि एकादशीं परित्यज्य द्वादशी
समुपोषयते दिति। तत्राचीनवचनानि चयेद्दशैर्हि दश्यां किंचिदेका
दशी सद्भावे द्रष्टव्यं। [illegible]दशमी विद्धैकादश्यै पवासनिषेधवच
नान्यदा हरिव्यंते। तथाच वाररदः। [illegible]नुगतायत्र तिथिरे
कादशी भवेत्। तत्रापत्यविनाशं स्यात्परेत्य नरकं व्रजेत्। विसर्रह
स्येपि। दशमी शेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल संवत्सरं कृ
तेनेह तस्य धर्मो राम उच्यते। दशमी शेषसंयुक्ता गां धार्या समुपोषि
ता। तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्जयेत्। ब्रह्मवैवर्तेपि। दशमी
शेषसंयुक्तां यः करोति विमूढधीः। एकादशीफलं तस्य न स्याद्द्वाद
शवार्षिकमिति। ये तु कृता दशमी विद्धा विप्रा मोहेन मानवैः। तेगत्वा

ति॰ नरकं घोरं युगान्येकोनविंशतिं । सोऽश्नुते मानवोऽपि । एकादशीमुपोष्ये
२॰ न्द्वादशीमथवा पुनः । विमिश्रां वापि कुर्वीत न दशम्यायुतां क्वचित् ।
यथ्याग हद्यतरा । उदयात्प्राक् त्रिघटिका व्याप्यन्येकादशी यदा ।
संदिग्धैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मकाङ्क्षिणः । तत्र राज्यसमृद्ध्यर्थं द्वाद
श्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणं । उदयात्प्राग्मु
हूर्त्तेन व्याप्यन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मवृद्धये ।
पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोद
श्यां तु पारणं । आदित्योदयवेलायामारभ्य षष्टिनाडिका । संकी
र्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः । पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थं द्वाद
श्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति ।
क रावो वि॰ [illegible]णोदयवेलायां दशमी यदि संगता । संयुक्तैकादशी
तां तु मोहिन्यां दत्तवान् प्रभुः । उदयोपरि विद्धा तु दशम्येकादशी यदा ।
दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासनः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन
संकीर्णैकादशीं त्यजेत् । द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यां तु पा
रणं । तत्र वाचा । चत्वारो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते । यतीनां
स्नानकालस्तु गंगांभः सदृशः स्मृतः इति । अत्रैकोऽरुणोदया
दारभ्य संदिग्धादिभेदेन या का विद्धदशमी विद्धैकादशी नासवा

परित्यज्य द्वादशीमुपवासस्त्रयोदश्यां पारणामिति कार्यमिति। वि-
द्धानुग्रहवचनान्नितु दशम्येकादशी द्वादशीति त्रिस्पृग्व्रत युक्ते। दिनत्रये
उपवासविद्यतीति व्यवस्थापयंति। तस्या विद्धायाविद्धायामादेनो।
पोष्यत्वाभिधानान्न दशमीशेषसंयुक्ता नोपोष्यैकादशीति चाए-
कादश्यां रात्रिशेषे द्वादशी चेन्न दृश्यते तदा सैवोपोष्याक्षयपुत्रकं भवति।
पुत्रसेनोक्तं। यदि दैवात्संस्पृशेदेकादश्यां तिथित्रयं तत्रैव कर्मपूजां पु-
ले= राणं द्वादशी पारणे योगे भवेत्क्रतुशतपुरस्कृतं। त्रिस्पृगेकादशी यत्र तत्र सं-
न्निहितो हरिः। तामेवोपवसेत्कामो विस्तृतन्नरः। दशमी द्वा-
दशी चैव यत्र स्पृशति सैकादशी विशेषका। पुत्रा पौत्रा दिनत्रये स्पृशेद्वि
तोपोष्या दशमी युक्ता सैवोपोष्या तदा भार्या परं नक्षत्रयोदशीति
यस्मिन्दिनत्रये त्रयोदश्यामपि द्वादशी नास्ति नोपवसेद्दिनत्रये
उ= पुत्रकं त्वत एवाह व्यासः। एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत्। उपो-
ष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिं। इति। लुप्तान्त यं गता परत्र त्रयो-
दश्यां त्रिस्पर्शः। एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनक्षय-
तिथिर्भवेत्तदा द्वे कादशीत्यक्त्वा द्वादशीमुपवासयेदित्यत्र नक्रतु-
४८ शतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणामिति। वेदपि पनमहेलां। एकादशीय-
दा न स्याद्दिनत्रयं तिथिस्पृशि भवेत्। तत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यां तु

पारणं भिनत्ति। तत्तु व्रतबहुत्वविषयं। तस्यैकदिनद्वये ऽपवासनिषेधा
त्तान प्यान्यपक्षत्व आप्तो। दिनद्वये ऽर्कसंक्रान्तौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययो। उ
पवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित इति। तस्यैव दिनद्वये ऽपवासनि
षेधात्। पितामहेऽपि। एकादशीदिनद्वये ऽपवासं करोति यः। तस्य पुत्रा
विनश्यंति मघायां पिंडदो यथेति। इत्यनारभ्यैव नैजे देवतावतौ तेनुक्तं। एवं सर्वप्र
कारे द्वादशमी विद्धैकादशी परित्यागेन द्वादश्यां शुद्धायां परतो दृश्यमाना
यामदृश्यमानायां उपवासः कर्तव्यः। केवलमेकादशीदिनद्वये पुत्रवत् गृह॰ स्थां=
त्यक्त्वा तिथिरिक्तानां विद्धोपवासः। तत्रापि त्रयोदश्यां किंचित्तत्वपदिकादशी दृश्य
ते। तदा सर्वेषां द्वादश्यामेवोपवास इति। अन्येषां मते तां काम्यैकादश्युप
वासत्वनविषया इति। नैष्ठिकानां तु केवलद्वादश्युपवासकरणानि। विद्धानुग्रह
वचनानि तु नित्यैकादश्युपवासविषयाणि। तत्पक्षे चक्ष्वं पुंगवः। एका
दशी न लभ्येत सकला द्वादशी भवेत्। उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दा
लकोऽब्रवीत्। अविद्धानि निषिद्धैर्वा न लभ्यंते दिनानि तु। मुहूर्तैः पंचभिर्विद्धा
ग्राह्या ह्येकादशी तिथिः। तस्मात् विद्धान्यपि दिनान्युपवासे बुधः। पूर्वा
विद्धा न कर्तव्या यथा ह्येकादश्यष्टमी। एकादशी प्रकुर्वीत तृतीया च द्वादशी
यदि। उद्दालकवचनानाम विद्धानां विहितानामलाभे तु भक्तेनैवोक्तं अविद्धा
नामलाभे तु पयो दधि फलानि वा तत्र देवाल्पमश्नीयात् उपवासलक्षणो भवेदिति

ति॰ भविष्य॰ ४ पं॰ २

नभ्रान्तो। एकादशीं दशाविद्धां वर्जमाने विवर्जयेत्। तथ मार्कण्डेय स्थिते सोमेऽ
कुर्वीत दशमीयुक्तां एकादशीं दशाविद्धां परतो मिलितत्वद्वत्ते। वसिष्ठोऽपि। हि मि
श्रेव सिद्धोपोष्या तु येति पि॰। कृष्यंश्च गः। पारणा कले लभेत् द्वादश्याकिल या
पि वेत्यातदानीं दशमीविद्धा एकापोष्येकादशीति पि॰। हारीतः। त्रयोदश्यां
यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयं। दशम्येकादशी मिश्रा सैवोपोष्या सदा
पि रि॰। विष्णु रहस्ये। दशमी शेष संयुक्तां उपोष्येकादशीं तदा। यदा न
स्यात् त्रयोदश्यां मुहूर्त्तं द्वादशीति पि॰ रि॰। तथा व्यवदपि। एकादशी भवेत्काचि
दशम्या दूषिता तिथिः। द्विपदेन वेदोषः स्यपदे न तु रात्रौ द्वादशी स्वल्प म
२॰ ल्पापि यदि न स्यात्परेऽहनि। दशम्यामिश्रिता कार्या महापावक नाशिनी।
यदार्कोदयमात्रापि द्वादशी नापरे दिने त्रयोदश्यां तदा कार्या दशमी शेष सं
युता। एकादशी द्वादशी च यैयदि दिनत्रयं। न द्वादशी परे चैव कर्तव्या दशमी
युतेति। तदेतन्मतं समाचीनं मतिसमतमाभाति। तथाहि। सर्वप्रकार विद्धै
कादशी परित्यागेन द्वादश्यामुपोषवास परेष्ववाकेषु फलश्रुतेः तत्र रा
त्र्य समग्रं सर्व्वमित्यादि। नत्वेषं फलश्रुतिरर्थवादपरा। परार्थत्वद ए्वा
द हेतोरभावात्। किं तु को म्यत्वावगो नन्त पापफलश्रुतिः। एकादशीप
रित्यागस्या गोपि वर्जयेद्धर्मकांक्षिन इति। कांक्षितो धर्मो येन स धर्मकांक्षि
तः। निष्ठान्तस्य परानिपातः फलसंबन्धाभावेन कांक्षितपदमनर्थकं।

ति
२२
परि

स्यात्। वर्जयेद्धर्मवृद्ध्यै धर्मस्य वृद्धिः फलभूयस्त्वमेव। त्याज्या धर्मफलेप्सुभिरि
ति॥ फलसंबंधनत्यागकारणेनैकादश्योः काम्यत्वमवगम्यते। तस्मा
त्काम्यामेकादशीं विद्धां त्यजेत्॥ द्वादश्यामुपवासस्त्रयोदश्यां पारणमि
ति। गरुडपुराणोक्तवचनानामर्थः। किंच सर्वत्र। भविष्योत्तरादौ कृष्णोदयए
कादशीव्रतानि काम्यान्येकरूपाण्युपदिश्यतान्ते द्वादशीशब्देन व्यवहरंति।
नैकादशीशब्देन सतेषां द्वादशीव्यवहारः। काम्यैकादशीव्रतानां सर्व
प्रकारं दशमीविद्धैकादशीपरित्यागेन काम्यत्वादेव हेमोः केवलद्वादश्या
मुपवासस्त्रयोदश्यां पारणं कर्तव्यमित्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थः। त्वन्यथा
प्रयोजनांतराभावे सति। नत्वेवं एकादशीव्रतस्यैकादशीत्यादिव्यवहा
रः प्रसज्येत। कृष्णोपि काम्यान्येवैकादशीव्रतानि कथयित्वा युधिष्ठिरं
प्रति द्वादशीशब्देनैव उभयद्वादशीप्रारंभे व्यवहरंति। युधिष्ठिरोवाच। कृ
ष्णकृष्णानामख्याता द्वादशी केन हेतुना। साकृतेन ते प्रियादेव किंवाख्या
तेन प्रयुज्यते। कृष्ण उवाच॥ यथाहं कृष्णसा द्वादशी मे सदा प्रिया। शुक्ला गृहस्थैः
कर्तव्या भोगसंतानवर्द्धिनी। मुमुक्षुभिस्तथा कृष्णा सा नैव तेनोपदेशिता। तेन
वनस्थस्य यतेः शुक्लामेव सदा गृहीत्यादिनिर्वाको गृहस्थं प्रति शुक्ला
या एव विहितत्वात्। मया तेनैव कारणेन कृष्णा नोपदेशिता। नित्यामेका
दशीं कृत्वा हा शुक्लापार्श्वे सदा नित्या कृष्णा नैमित्तिकी स्मृता। शुक्लायां

शुक्लातथा

शैवयो भुंक्ते स भुंक्ते किल्बिषं नरः। नित्यैकादशी यस्याकेवलं द्वादशी द्वाद
श्यां त्रयोदश्यां समभावे विद्धैव कर्त्तव्या। इत्युक्तं प्रागेवं यावता नित्यैकादशी
साचेद्विद्धा। तदा कथमुपवासः उच्यते। या विद्धा मृता द्वादश्यां क्रियत्यपि र
हश्यते। सा द्वादशी पुत्रौ वो पोष्या। नित्या काम्या च। द्वादशी तु त्रयोदश्या
म वक्तु वामाम वकय योक्तं। सर्वत्रैकादशी कार्या द्वादशी मिश्रिता नरैः। प्रा
तर्भवतु वा मा वा यतो नित्यमुपोषणं। द्वादशी मिश्रिता ग्राह्या सर्वत्रैकादशी।
तिथिः। द्वादशी च त्रयोदश्यां विद्यते यदि वा न वेति। नारदः। द्वादशी चैका
दशी यत्र संगतास्त्रिदशाधिपः। तामुपोष्य ततः कुर्यात्त्रयोदश्यां च पार
णं। बौधायनेपि कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत्। तत्र क्रतुशतं
पुण्यं त्रयोदश्यां च पारणं। इति। यदि दशमीविद्धैकादशी उदयमात्राप्रा
प्य एकादशी नास्ति द्वादशी तु त्रयोदश्यां पारणापर्याप्ता विद्यते। तदा पु
ण्यां द्वादशीमेवोपवसेत्। यथाह। भृगुः। द्वादशी सर्वैर्मैत्री व्यासदानतिथिः।
दशम्यैकादशी मिश्रा कर्त्तव्या न कदाचन। इति। यदा तु द्वादशी विद्धा न ता
स्ति तदा विद्धैकादश्यामुपवासः। यथोक्तं। एकादशी यदा विद्धा परतो न
विवर्द्धते। गृहिभिर्यतिभिः श्रेष्ठैर्वैष्णवैः पापव्यासमैत्ति तिथिः। तथा। विद्धाप्येका
दशी ग्राह्या परतो द्वादशी न चेत्। द्वादशी द्वादशी हंति त्रयोदश्यां तु पारणं
मिति। किं वा विद्धाप्येव विद्धे यापरतो द्वादशी न चेत् ... विद्धा
१५.

विद्धा   शुद्धा   त्रयोदश्यां

शैवे

ति० परतो द्वादशी यदि। हारीतः। त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयं। द
२३ शम्येकादशीमिश्रा सेव्योपोष्या सदा तिथिरिति। अन्यानि च बहूनि विद्धो
पवासविषयाणि वचनानि प्रदर्शितानि। तत्र न तान्येकादशीविषयाणि।
किं त्रिदिनत्रयविषयाणीत्यन्ये। केचित्तु उक्तं। सत्यमुक्तं। न तु तेषां सर्वे-
षां दिनत्रयविषयत्वं कल्पते। एकादशी दशमाविद्धा परतोपि न वर्धते
इत्यादिवचनेन परतो वृद्धिरहिते दिने शुद्धाभावस्य [illegible] विद्धोपवासवि
धानात्। तथा च गोमूत्रैः पंचभिर्विद्धाद्रोहादेकादशी तिथिरित्येतद
पि दिनत्रयविषयत्वेन न समंजसमिति। मुहूर्तपंचकपरिमाणतान। ति:
थ्यन्तरत्वात् षट्घटिकाधिकतिथिवृत्तयासंभवे मुहूर्तपंचकवेधे दिने
त्रयासंभवश्च। अपि च। सर्वविद्धानुग्रहवचनेषु यदि मर्वाक्तनां दिन
त्रयो विद्धाविशेषोऽधिकविषयत्वेनाभिप्रेतः स्यात्। स्पष्टाप्यमिव विशे
षो किमिति नाबोचत। किमिति च वाक्यापादकं विद्धमात्रमभिदधीरन् समा
नन्याभिधानात् विद्धासामान्यमेवाभिप्रेतं विज्ञायते। सर्वप्रकारं विद्धैका
दशीपरित्यागेन द्वादशीमात्रोपवासविधानं तत्सिद्धकार्योपवासमित्युक्तं।
इदं न विद्धोपवासविधानं पारिशेष्यान्नित्यैकादशीतिथिः एकादशीवि
षयं। एतद्दिनत्रयाश्रितं विद्धानिषेधवचनं नारदस्य। दशमीशेषसंयु-
क्तो नोपोष्यैकादशीतिथिः एकादश्यां रात्रिशेषे द्वादशी विवहेश्य

ने। उपरागात्परतः दिनत्रयमन्ते देविनोपोष्या दशमीयुक्तासैवैषां पोष्या स्या।
द् उपरागापरतश्चेत्त्रयोदशी पत्र। यद्दिवैवान्तसंसिध्येदेकादश्यां दिनत्र
यें। तत्र क्रमशान्तं उपायं द्वादशी पारणो भवेत्। विद्धे गैकादशी यत्र तत्र
सन्निहितान्हरिः ततामेवोपवासेत्काममकामो विष्णुतत्परः इति। दिनत्र
योपवासविधायकं वचनं तदुभयमपि काम्यैकादश्युपवासविषयं ज्ञेयं
। एवं हि सर्ववचनानामविरोधः। यत्तु। एकादशी यदावृलभ्य दिनत्र
तिथिर्भवेत्। दशाहैकादशीत्यक्त्वा एकादशीमुपवासयेत्। तत्र क्र
मं शान्तं उपायं त्रयोदश्यां तु पारणं। एकादश्यां यदा कस्य दिनत्रया
तिथिर्भवेत्। अत्रोपोष्या द्वादशी स्यात्त्रयोदश्यां तु पारणमिति।
श्रौ मिलपितामहवचनान्नाम्नां दिनत्रयपरित्यागेन द्वादश्यामुपवासः
त्रयोदश्यां तु पारणमिति विहितं। तच्च त्रवह्नस्य विषयं। उत्रवत्तोग्ट
हस्थस्य दिनत्रयेऽउपवासनिषेधादिति तेषां मेव। तत्र ध्रुवं। तन्निमि
त्तोपवासस्य निषेधोयमुदाहृतः इति। वचनेन दिनत्रयनिमित्तोपवास
स्य महि निषेधोन तैकादशी पुत्रस्य कर्त्तर्हि अतयोर्वचनयोर्विषयं
उच्यते। द्वादश्युपवासव्रतं विषयः। एषैकादश्युपवासव्रतं सर्वेषां स
र्वदा विहितं। तथा द्वादश्युपवासव्रतं काम्यमन्यदेव सर्वेषां सर्वदा वि
हितं। मार्कण्डेयेन्द्रद्युम्नसंवादे मार्कण्डेयेन पूर्वमेकादश्यामुपवासोक्ता द्वादश्यां

नित्यं पूर्णं

पा त्र:

ति॰ पैरणामित्युक्त्वा तदनंतरं द्वादश्यामुपवासस्याप्योदश्यां पारणमित्युक्तं। तथा

२४ विरुद्धवचनद्वयस्य गतिं त्वेवं प्रद्युम्नउवाच। नोपोष्या द्वादशी ब्रह्मन् पुराणे परिकीर्तिता।

त्वया पितृनिषिद्धा हि प्रायुक्तं तत्र शृणुष्व मे। पारणे व्याहृता ब्रह्मन् द्वादशी केशवप्रि

या। उपोष्या व्याहृता ब्रह्मंस्त्वया सैकादशी शुभा। द्वादश्यां पारणं कार्यमेकाद

श्यां हि लंघनं। पुराणा विहितो मार्गो निषिद्धं च रसे कथमिति ईदृशो मार्कंडेयउवा

च। व्रतद्वादशीमुपोष्यंति शिवभक्ता नराधिप। तेषां गमनं प्रवक्ष्ये केनापते।

कचित्। अत्र परिहृष्टमीमांसः शिवभक्तिसमाश्रयाः। अत्र परिगोपतो किं विद्धि किं

कुर्वन्ति येनराः। सप्तमी सकृपोषंति भक्तियुक्तास्तपेव वचान्त वा पि कुर्वन्ति ते

षां मया नहुलहन्ताधिप। पौर्णमास्युपवासेन ब्रह्मलोकं गतान्नृप। द्वादश्या

मुपवासेन विष्णुमापन्नसत्वराः। चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्ता मानवा बलांस्त्रियः। उ

पोष्य द्वादशी शुक्लायां वज्रीवंप्रतापिविर्तनाः। चक्रवर्तित्वमापन्ना भुक्त्वा भोगान

नुत्तमानिति। तस्मान्नृपतसंदेहः कर्तव्यो द्वादशी प्राणिभिः। विशेषफलमाप्नो

ता द्वादशीणपवताश्चानी त्यफसंहारे मिहितं। अत्रतोन्यदेवैकादश्यामुपवासव्र

तानां द्वादश्युपवासव्रतमस्ति। तद्विषये गोभिलपित्ता महद्वचनं। नैकादशी व्रत

विषयेनैव वचो। न हि द्वादश्युपवासव्रतस्य द्वादश्यामेव प्राप्तेः एकादशी परिमन्य

द्वादशीमुपोष्ययेदित्यत एवं कं वचनं। उच्यते। एकादशी द्वादशीवृतत्र संदि

ग्धत्वात् हरिः। उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्महत्याव्यपोहति। इत्यादिवाक्ये रेकादशी

कलामात्रयोगेनापि द्वादश्युपवासस्य महाफलत्वश्रवणादेकादशीदि
नत्रयेपि तु रैकादशीयोगेनापि महात्वं द्वादश्युपवासः प्राप्नोतीत्याशंक्याह
निराशार्थं दिनत्रयपरित्यागेन केवलं द्वादश्यां द्वादश्युपवासो विधीयते। एतच
नाग्रहस्थेन पुनरेकादशीदिनद्वये नक्तं कर्तव्यं। यथोक्तं स्कंदपुराणे। दशम्येका
दशी विद्धा द्वादशी च त्रयं गता। नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासो विधीयते। एकादशी
दिनत्रय उपवासं करोति यः इत्यादिना चिंतामणिवचनेन एकादशीदिनत्रयोपवा
सिनः पुत्रविनाशाभिधानात्। इतरैस्तु सर्वैरुपवासः कार्यः। सर्वसिद्धोपवासा
प्राप्ते रात्रौ प्रत्तागस्रजा संकल्पो कर्तव्यो। विद्धोपवासेन ... दिनं न्यूनकालसमाहि
तः। रात्रौ संप्रजयेद्विद्धं संकल्पं च न दाचरेदिति वचनात्। एकादश्युपवासे
पि कर्तव्ये प्राचीनमध्यरात्रस्योपरि यदि किंचिद्दशम्यनुवर्तते। तदा मध्य
दिनादूर्ध्वं स्रजासंकल्पावनुष्ठेयौ। दशम्याः संगदोषेण मध्यरात्रात्परेण तु व
र्जयेत्तु नरो यामान् संकल्पार्चनयोस्तदेति वचनात्। अथ द्वादशीदिनत्रये
कूर्मपुराणोक्तं। एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्रिमिश्रा सा ति
थिः प्रोक्ता सर्वपापहरा स्मृता। उपवासः कृतस्तस्यां महापातकनाशनः।
एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु
पारणे। स्कंदपुराणेपि। द्वादशीसंयुता यत्र भवत्येकादशी तिथिः। दि
नत्रयेपि सा पुण्या न दशम्या कथंचन। कलाप्येकादशी यत्र द्वादश्यनुगता।

भवेत्।। दितत्तयेपित्ताउरायायतीनामृत्तमातातिष्विरित्यत्रयतिग्रहणाम्
पलत्तगांनेतरव्याख्यत्यर्थंतप्यासत्तिसात्रभावेनपुत्रवत्तोगृहस्थस्यनिषेधा
नुपपत्तेः। एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी। उपवासंनकुर्वीतपुत्रपौ।
त्रसमन्वितइति। यत्तु। एकादशीद्वादशीचरात्रिशेषेत्रयोदशी। त्र्यहस्पृक्तदहोरा
त्रेनोपोष्यनक्तन्तुनाप्यंभिः। इतिसामान्यवचनार्थत्वेपुत्रपौत्रसमन्वितस्यत्रा
विशेषेणतपसंहियतेः। पुत्रवतापित्रिस्पृशायांनक्तंकर्त्तव्यं। मद्यंवाकिंचिद्द
त्तयित्वोपवासःकर्तव्यः। उपवासनिषेधेतुभक्ष्यंकिंचित्प्रकल्पयेदितिवचना
न्तरोक्तात्। नचपुत्रवद्भिस्तिथिविषेनापित्रिस्पृशाप्यमुपोष्या। त्रयोदश्यांपा
रणनिषेधात्। तथाचकूर्मपुराणे। एकादश्यामुपोष्यैवंद्वादश्यांपारणं
स्मृतं। त्रयोदश्यांनकुर्वीतद्वादशद्वादशीक्षयात्। विष्णुरहस्येपि। पारण
ञ्चनकर्त्तव्यंसुपोष्यैकादशीमिह। त्रयोदश्यांनरैर्ज्ञात्वानित्यंधर्ममभी
प्सुभिः। कृत्यंतत्रैव। द्वादश्यांव्रतहानिःद्वादशद्वादशीफलं। धर्म्मकामार्थ
धनायुर्विणीत्रयोदश्यांतुपारणामिति।। त्रयोदशीपारणानिषेधात्उच्यते। घे
त्रयोदशीपारणानिषेधवचनानिसामान्यशास्त्राणि। त्रयोदशीपारणावि
शेषविधिभिर्विशेषबोधोर्ध्व्यंते। अग्नीषोमीयपशुहिंसाविधिनेवसामा
न्याहिंसानिषेधशास्त्रं। यदातुपारणापर्याप्ताद्वादशीविद्यते। नदातस्यामेवैका
दश्यैपवासिनांपारणं। तद्भिन्नक्रमेदोषः। यदिकिंचित्त्रयोदश्यांद्वादशी

[illegible]

वोपलभ्यते । द्वादश्यां पारयेत्तत्र वर्जयित्वा त्रयोदशीम् । महाहानिकरा ह्येषा
वा द्वादशी लंघिता नृणाम् । करोति धर्महरणं अस्नातेव सरस्वती । स्नात्वा तु
गंगा धारच्छिन्ना उत्तीर्य परस्मिन् तीरे स्नानं व्यासर स्वकन्यायां यम स्नात्वाप
रपारं गंतव्यं स्नानात् हृतं स्नानमस्पर्शं सा स्नाता । नो पि कुरुरतां न स्नाता
त्र स्नाना सरस्वती लंघ्यमाना यथा धर्महरणं करोति । एकापारणलंघि
ता त्वामिक्रमित द्वादशी करोति । एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृत
मिति वचनेभ्यः । यदा तु द्वादशी पारणमात्र पर्याप्ता तदा रात्रिशेषे प्रात्यहिकं स
र्वकर्म कृत्वा द्वादशीमध्ये पारणं विदध्यात् यथोक्तम् । एतस्मात् कारणात् द्विजाः प्र
त्यूषे स्नानमाचरेत् । पितृन् तर्पण संयुतम् मत्स्याचेत् द्वादशी भवेत् । अल्पायामे
व विप्रेंद्र द्वादश्याम् अरुणोदये । स्नानार्चन क्रिया कार्या जपहोमादि संयुता इति ।
चापदानपारणं पर्याप्ता तु द्वादशी तदा नातिक्रामेत् । कलाद्वयं त्रयं वापि द्वाद
श्याः समतिक्रमेत् । एकादशीमुपोषित्वा नैव धर्मफलं व्रजेत् । प्राप्नुयादित्य
र्थः । द्वादशीलोपवाप्ति नामैतां मपि द्वादश्यं नातिक्रम्य त्रयोदश्यां पार
णं स्मृतमिति नियम वचनात् तिथिनक्षत्रनियमे तिथ्यंते च पारणमिति
तिथ्यंते पारणा विधानाच्चा तेन द्वादश्यक पवास्तु पि विधाः । केचे मार्कंडेयेन
दृष्टमत्र गत्कपदिष्टात्तेया वक्ष्यति काः अत्र परे । पेष्यवना द्वादशी उन्मीलिन्यादि
षु द्वादशीषु विहितानि एकाहिकाद्विविधान्यपि एकादश्यां युतायां यदि द्वादश्यां

उक्तं च ४

पारणं । तेषां द्वादश्यां पारणं विधानम् ४ । आचारवद्वादश्या

ति॰
२८

प्राप्तास्तदैकेनैवोपवासेनैकादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्च सिध्यतीति। य
दा त्वेकादश्यां श्रवणयुपवासः संपूर्णत्वेन प्राप्नोति द्वादश्यां च एककर्त
दोपवासद्वयं कर्तव्यं। एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमुपोषयेन्न चात्र
विधिलोपस्य कृतस्त्रयोर्देवता हरिः। इति विधानात्। यत्तु समाप्ते व्रते पूर्वं नैव कु
र्याद्व्रतांतरमिति। समाप्तिमप्राप्तेनानदमावेऽपवासद्वये क्रियमाणे पूर्वव्र
तस्यासमाप्तविधिलोपः प्राप्नोति। सोऽप्येकदेवतात्वेन परिहृतो वचनेनैव ए
वमेकादशीमुक्ता द्वादशीमुपोष्य पारणात्। पूर्वोपवासजं तु पारणं सर्वं प्राप्नो
त्यसंभवमिति। उपवासद्वयासमर्थं प्रत्युच्यते। एकादश्युपवासस्य
नित्यत्वेन तत्रैकस्मिन्नप्युपवासे त्वसमर्थस्य एकभक्तादिविहितेनोपवा
सद्वयासमर्थं प्रति किं कर्तव्यं। यथा माधवः। याः काश्चित्तिथयः प्रो
क्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः। तास्वेव तद्व्रतं कार्यं श्रवणद्वादशीं विनेति
याः काश्चित्तिथयो येन केनचिन्नक्षत्रयोगेन पुण्याः प्रोक्तास्तासूपवि
हितं व्रतं तन्नक्षत्रास्वेव कुर्यान्न तिथ्यंतरे तन्नक्षत्रयुक्ते। यथा फाल्गुण्यामुक्ता
द्वादश्यामृक्षेण युक्ता गोविंदद्वादशी नाम तस्यामुपवासव्रतं विहि
तं तत्तन्नक्षत्रमेव कुर्यान्न तु व्यापिनी तायामेकादश्यां। सायं श्रवण
द्वादशीं विना नियमः। श्रवणद्वादशीव्रतं तु श्रवणैकादश्यामपि भवती
त्यस्य वचनस्य तात्पर्यार्थः। इह दुर्भिक्षे रजनि विष्णोनतरे। केशवो वा याचा

दृश्यन्ते विधिः प्रोक्तो भवतो न युधिष्ठिर सर्वपापप्रशमनः। सर्वसिद्धिप्र
दायकः। एकादशी यदा च स्यात् श्रवणेन समन्विता। विजया सा तिथिः प्रोक्ता। ज
भक्तानां विजयप्रदा। इयां स्नानविशेषं। श्रवणद्वादश्यां जनार्दनं नाम। वि
ष्णुः पूज्यते। अत्र गौणैकादश्यां वामनावतार इति। काम्या त्वेकादशी सायाह्नक
व्यापि स्वीकृता नान्यकालार्थं विद्धा दोषेण तु मध्येन दिनं प्रतिमं एकादशी सा।
पुनः अपि पत्ते श्रेष्ठ इत्ये तिथिर्व सर्वे पापो व्याप्ति द्वितीया यत्नेनापि विज्ञाय
समे व्यापि स्यात् पूर्वा दशमी वेद विद्धा तत्तुल्यतां मे न तामाकृत्य विद्धा नेष्या
दृश्या दशमी विद्धा हि एकादशी सा च सा यत्नात् तिथ्ये ताकना विद्धा न्या
नाधिकैकादशी स्यात् दूषितं नावि घोके वलेकादशी त्या दित्ये तत्र सर्वं विना
भवति। एवं सम्पूर्णा एकादशी सा। विद्धैकादश्यां पोष्या द्वादश्यां
दिने कृष्णपक्षे तेवकिंचित् विष्णु सर्वे व्याप्त मसे स्पर्श हि पनि विना निमित्त सर्वलो के
त्व व्यात्ये। सा चेत् किंचित् सा आमित्र भवति पत्रादिने सर्वे व्यासे एकादशी
वै दिवः द्वितीया सकल मुनिकृतो निर्णयो नित्य तथा वाः॥२ इत्येकाद
शी द्वादशी निर्णयः। कृष्णपक्षे त्रयोदशी या पर तन्डपो व्याप्ता। अथ प्रदो
षीतव्या दर्श कृष्णपक्षे त्रयोदशी। एता पर युक्ता पूज्या पक्षः पूर्वेण सं
संयुक्ता इति निगमवाक्यात्। अत्र न्यथा एकादशी स्तनीया च षष्ठी चैव
त्रयोदशी। पूर्वविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि। इति। त्रयोदशी प्र
कर्तव्या द्वादश्या सहिता मुने। भूतविद्धा कर्तव्या दर्शा एव सर्वा कदाचनेति।

१५

नि॰
२७

ब्रह्मवैवर्त्तवचनं । द्वितीया पंचमी विद्धा दशमी च त्रयोदशी चतुर्दशी चो
पवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी इति मदनरत्ने वसिष्ठवचनात् । एतद्द्वयमपि शुक्ल
पक्षत्रयोदशीविषयं कृष्णपक्षचतुर्दशीविषयं च यतो । कृष्णा चतुर्दशी द्वि
तीयोपोष्या कृष्णा पूर्वेति । प्रागुक्तेः । निर्णयामृते भ्रमात्तु ते । शक्तयाः
फलमश्नुते । अनन्तस्या चतुर्दश्यां सत्यां न न्यूनं जातं भवेदिति । निशी
थ्यां तिथिविचारे विशेष भ्रमात्ताति दिशाक्यां शक्त्यो देव्यः फलमत्तु शंकरः ।
यतः । अतत्ल्यां निशि चतुर्दश्यां सत्यां तेषां न शक्ति शिवानां पूजनं ।
भवेदिति । शिवरात्रेस्तु विशेषः । प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिः ।
शिवप्रियैः । रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेदिति माधवीय
मी स्कंदपुराणे शिवरात्रिचतुर्दशी । प्रजाः पूर्वविद्धा कार्याः । तिथ्यंते
तु पारणं । जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव क
र्तव्या तिथिभांते च पारणं । श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धा न कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनं । निशीथे न चतुर्दशी । कृष्णा
प्रिया शिवरात्रिः सा पूर्वविद्धोपवासनीया । कृष्णापि पूर्वा सप्तमी पू
र्वविद्धैव कार्येति विधीयते । माघफाल्गुनयोर्मध्ये या स्याच्छिव
चतुर्दशी । अनंगेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिः । शुक्लप्रति
पदमावास्यांतं मासमभिप्रेत्येदमुक्तं सुमंतुनाह स्मृतिव्याख्याने ।
कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यंतं मासमभिप्रेत्याभिहितं । चतुर्दश्यां त

मा

कृत्स्नायां फलाल्पत्वे निर्णयः एतन्नं। नारायणोपाध्यायप्रभृतिभिर्विषयैरन्यपवि
कल्पितेन भ्रातृपञ्चपौर्णमास्यां स्नानं तु समाप्तिमन्यमाना: पौर्णमास्य
नीत रमेवन्ह्रस्वं स्थितिं मितिनमन्ने धर्मोपि कुर्वन्ति । श्रुतिर्मैसत्ते पितृी हस्त्व
तेपण्याह संवत्सरस्य प्रथममासात्रिपर्वत्काल्पनीणीपौर्णमासीति। मन्वादितिवमाघ
नमासे पञ्चदशी दीर्घिकतानिपौर्णमास्यामेवाहस्मृते चैतद्वचनविकल्पवचनं
व्यते। माघासिते भूतदिने हि राजन्नुपैति योगं तिलपञ्चदश्यां। जयादि युक्ता न
नजातुकार्या शिवस्य रात्रिप्रियं कृष्णचतुर्दशी निशाव्याप्ति निरोधपरिहारार्थं
वहुव्रतचनं। त्रयोदशी यदा दिविविद्धतिं सकि प्रमादातः। आवरेशिवरात्रिं स्या
त्रिशिवराज्ञ चतुर्दशी। अनेन त्रयोदशीसाविद्धा यदा चतुर्दशी तां निर्णयं भवति।
तदा आगमे पञ्चमासादिकर्तव्यं त्रयोदश्यां जयान्तर्यां जिनार्याधानकल्पपि
त्यर्थ्यइत्यक्तं। तिविधवाक्ये येषमेवा व्याल्पते जयादियुक्तां सर्व निषेधः।
पौर्णदिनिष्का ये नमव्यते। अमावास्या पौर्णमास्योः परेद्युपौर्णमासी इति। जयन्ती
शिवरात्रिश्चतत्त्र प्रवर्तते न जातां सप्रदोषमुपोष्यं स्याज्जयदन्तेपारणंभ
वेत्। दर्शितं पूर्वं शिवसत्वात् विनीतिनव्याति के यां यपीचक्तं व्रतेषु वै कर्म भवा
विद्वान् कर्तव्यादर्शनपापहरणार्थं कदाचन। वर्जयित्वा मतिरिसमर्थी विशीनां
तमांस च व्यदहर्त्तीर्थं तिथयः पूर्वविद्धा व्याख्याता परिहाता: किंपञ्चायोग्याह्यां।
किं पञ्च्योनेति निर्णीयते। पंचमी सप्तमी चैव दशमी त्रयोदशी प्रतिपन्नव

मी वेधकर्त्तव्या संमुखत्वाभिप्रायिः। इति पैठीनसीनोक्तं॥ न च संमुखत्वाप्रख्यापा-
प्रविशीनत्वात् एवं विद्धेति यावत्। सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या। संमुखत्वात्
मसायाह्नव्यापिनी द्वितीयेऽह्नि यदा ऽह्नः सायाह्नव्यापिनी संमुखत्वात् संभव
ति। किंतु द्वितीयेऽह्नि घटिकामात्रा दृश्यते। तदापि सैवोपोष्या संमुखत्वात्।
न द्वितीया सायाह्नव्यापिन्यपि संमुखत्वात् स्यात्। सायाह्नो नाम त्रेधा विभक्ता
दिनं मुहूर्त्तत्रयम्। मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः
स्यादपराह्णोपि तादृशः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्मसु गर्हितः। इतिव
चनात्। नन्दुहिता या उपवासे प्रतिषेधात् संमुखत्वात् तु पोष्यत्वं विधी
यते। तत्परविद्धतां प्रतिषेधः क्रियत इति। वेदकथ्याभिदं विज्ञात्वान्।
परविद्धायास्तत्त्वं प्राप्तत्वात् दिति। तच्चैतदुक्तं। वाक्यतात्पर्यनिर्णयो हि तत्र भ
वात्॥ येषु वाक्येषु परा उपोष्या इति श्रूयते येषु पूर्वा तेषु सर्वेषु तत्त्वोपवासो।
विधीयते। उपवासस्य तिथिविशेषकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वात् प्रा
प्तिस्य परविद्धाभ्यं वेधोवा॥ यदैव यस्य संबंधिन्यां हि पौर्णमास्यां यत्कर्त्तव्यो
उपवासे प्रसक्ते कर्म दिवसे यावत् कदाचित् पूर्वेद्युः कदाचित् परेद्युः उपवासः प्रा
प्नोति। तदेवं पक्षे प्राप्तस्य नियमविधिरयं युज्यते। नियमविधेश्चान्यनि
वृत्तिफलत्वात्। इयं तत्तीयादिः परैवोपोष्या न पूर्वा विद्धेति वाक्यतात्
पर्यम्। एवं सर्वोपोष्या सर्वैवोपोष्या न परेति निषेधपर्यवसानतः।

स्मात्तुल्या पित्र्यास्तायाह्ने तिथिः। दैवो पोष्याद्गतिर्षि [illegible] पक्षाध्विते नि तिन्द्रं। तिथ्या
देन भवेद्यावान् सोवृद्धि परे हनि। तावान् ग्राह्यः पूर्वेद्यु [illegible] पितृकर्मणि। उत्तरवचन
वे परे ह्नि पूर्वेद्यु तिथ्येताभ्यां प्राप्ता तिथिः पूर्वा चाति थि दैव [illegible] व्याप्त्यर्थस्य वा [illegible]
श्रो = नोपि [illegible] संभवात्। ति [illegible] विधेन तिथिनं तत्र [illegible] घेत [illegible]
[illegible] यान [illegible] पञ्चयोजनभावा [illegible] पिप्रमाणो [illegible] विनं यपायति।
[illegible] नीति [illegible] स्याल [illegible] तिथ्योन [illegible] विशि [illegible] कर्मणि [illegible]
[illegible] व्यापि [illegible] नापाति [illegible] प्रवेशात् [illegible]
कर्म्मा [illegible] कारणा [illegible] प्रतिषेधात् [illegible] कर्मकालव्या
पित्वा [illegible] यदि [illegible] प्रवेशेनापि [illegible] कर्मकाल व्यापित्वं न लभ्यते [illegible]
त्वात् [illegible] विद्यमानापि तिथेः कर्मकालस्पर्शो [illegible] नवति [illegible]
[illegible] यदापि [illegible] कर्मकालव्यापित्वे नैव [illegible] भावस्या
[illegible] देवं [illegible] निर्णाय [illegible] भावे [illegible] योर्ग्रहण
नयोः किंचित्कर्मकालव्यापित्व [illegible] नेन [illegible] फलमेवा र्थ
त्वात् [illegible] प्रवेशः। यः [illegible] नियता [illegible] घटि
का [illegible] भवेत् सा तिथिः
सकला [illegible] कीर्त्तिता। भविष्यत्पुराणात्। उपवासे [illegible] दिकामा [illegible]
वेद्या [illegible] तिथिमिति [illegible] सिद्धं। [illegible] नाडीभिर्दि
कृष्णपंचदश्यामिति [illegible] नाडीभिर्द्विचत्वार [illegible] मिति। विष्णुधर्मोत्तर
वचनं।

ति॰ तत्रोपवासविषयं। उपवासशास्त्रप्रवृत्तत्वान्न च नक्तैकभक्तायाचितविषयं। तेषाम
२९ दोषाप्यापि न्यां तिथ्यौ नियमेन कर्तव्यताविधानात्। तत्र नो यत्कालिकं यथा तिथेव
श्राद्धदानविप्रभोजनयज्ञादौ विहितकालविशेषं कर्म क्रियते। तत्तं च म्यां द्वादशना
डीमितविप्रार्यं यस्मां न कर्तव्यमित्येव विषयं। दिवा च दशामिति न्येन देकादश्यां
विहितव्रतायपराधवल्यादिविषयं। एतोऽपादश्यनाडीमितिस्यामावास्याश्रा
द्धविषयः। एवंविधाविषयतायां तत्केन विद्धवचनां तेरगाविरोधः। अधुनोपाक
र्मकालो व्याख्यायते। तस्य श्रवणा श्रावणी पौर्णमास्यादिकालविहितदेवकर्मत्वा
त्पूर्वाह्णे कर्तव्यता। पूर्वाह्णो वै देवानाम् इति श्रुतेः। तत्र पूर्वाह्णव्यापिनि श्रवणा दस्तु
पाकर्म प्राप्नोति। तदुक्तं स्मृतिसुबहुभूरहस्तत्रेषु बह्वृचपरिशिष्टकारिकास्त्व।
पर्वण्योदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः। बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः ग्रहसंक्रान्तिवर्जि ग्र॰
ते। अत्र तैत्तिरीयकाणां पर्वणि नियतत्वं शाखान्तरीयाणामपि श्रवणानां
पर्वण्युपाकरणकर्मविधानात्। न च पर्वण्योदयिके यदुपाकर्म तत्तैत्तिरीयका एव कु
र्युरिति वाक्यार्थो युज्यते विशिष्टेनानुवादे वाक्यभेदप्रसंगात्। विशेषणानां
मप्राप्ते स्तुवदिन्तमणकाभावात्। एतावता च विशिष्टकर्मणि तैत्तिरीयकाणां क
र्तृतां विधानात् पर्यवसितेः कर्तृत्वं कर्म विधीयते। न कर्मणि कर्ता। किंचोपाक
र्मणः कालत्रयं पौर्णमासी श्रवणो हस्तश्चेति विहितत्वात्। नात्र कारिकायां त
द्विधानं। अत्र पौर्णमासीकालस्यां तस्यौदयिकत्वेन संबंध उपदिश्यते। तत्राप
दि तैत्तिरीयकैः तेदयिकत्वस्यापरः संबंध उपदिश्यते। तथा सर्वं धद्वयविधा
नात्।

भियतेवाक्यं। तैत्तिरीकाः कलशियंगामेव नेदुक्तं। हित्वतावितिं नत्वुक्तरागा। अधिका
कारोहि यत्नेषु कर्तुः शेषस्य विधीयते। भाव्यानां भावकं कर्ता द्रव्यं कोनामकर्मणां।
शेषत्वादित्यदितिवाक्यशेषयश्वगानांच भिप्यः संबंधोनास्ति। गुणानां च पा
रार्थ्यत्वान्नास्मसंबंधः समन्वात्स्यानान्शन्तिरत्र्वकं कुहवनानेत तत्र सोक इाय
नीत्यायेनपंचमात्तैत्तीड्डत्तांनानांगुणानांसंबंध इतिवाच्यं तैत्रहि गत्क सोकहा
यनी द्रव्यविशिष्टः क्रयो विधीयते। अनंतरं द्रव्यगुणाद्यो: परस्पर साकांक्षत्वा
त्सामानाधिकरण्येनान्वयो भवति। नद्वुक्तं पत्रैकार्थवाक्यत्वेकार्थे द्रव्य
गुणाद्यो रैकैककर्म्यार्थेत्रिय यस्यादितिं। नन्वनुतःकार्यकायानोपाकर्मविधा
नं। नन्वपर्वौदयिकत्वतैत्तिरीयकयोर्द्वयगत्स्यकवेनापि सामानाधिकर
णंयन्नन्यत्र स्याक्यं ताबाः अत्रो तविकल्पयत्ववदविदितं तैत्तिरीयक पद
मपलक्षणान्मूत्वा अनुवादः। अधिकं शाखायां नाधिकस्तोत्रसर्वाः शाखावाउ
दयाहृत्य सर्वं शाखग्रहणात्। सिद्धांतितं। यदेकस्यां शाखायां आग्निहोत्रा
दिकर्मतिदेकं सर्वास्वपि शाखायास्तु विधीयते। एकस्मिन्गृह्येपदुपाक
र्मादिकर्म विहितं तदेव सर्वैर्धापिगृह्येषु विधीयते। नान्यत्र। यत्र कत्रवाः।
वां गृह्येवा विशेषैः समस्तैरपिशाखविभिरवधेवं। अप्रधानकर्मणापंकत्वा
त्। अत्रशाखान्तरागंहितत्वत्तरिविहिताद्वान्यतत्क्रतोकर्मविधीयते। वद्धल्पम्
वा स्वस्य गृह्योक्तं यस्यपावतन्मवोदितं तस्यतावतिशाखं कृतवे सर्वं कृ
विहितोगा

नि॰ नोभवेत्। इति यद्वचनं सहितकृबहुत्वात्तस्यानवकाशविषयं। पर्यैकत्र गृह्ये देश्या

२९ कृतीञ्जुहोति। अन्यत्रानित्यमाडुगीर्जुहोति। पारस्करगृह्ये यज्ञोपवीतमुपनयने

न विहितं। तदविरुद्धमिति गृह्यान्तरसिद्धं स्वगृह्ये अनुक्तं चैतत् हिरण्यकेशीयानां चार्थे

णात्तु निबंधे। भविष्ये नदीतीरे सावधानेन समाधायेन। पर्वतोपरि दीयकेऽ

पाकर्म श्रुयते यत्संमासे श्रावणमासे तेषां मासपूर्णिमादिने उदये स्नानं कुर्वीत

मतिमान् श्रुतिःस्मृतिः विधानतः। ततो देवान् ऋषीन् पितॄन् तर्पयित्वा यथाक्रमं मता।

उपाकर्मादि चोक्तं स्मृतीनां चैव तर्पणं कुर्वीत ब्राह्मणाः श्राद्धं वेदानुद्दि

श्य सात्विकाः। इति। तथा वसन्तः। उपयेत्तु छन्दसां कर्म हि कृत्वा तु निदिनः।

मांच... स्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे पश्चिमे ... श्रावण्यां तु पाणि वमीस्या द्विवचा।

तस्य कर्म विशेषात् तु पादानात् हिरण्यगर्भस्य पवित्रत्वात् पापविषय: इत्या

र्द्धं उपाकर्मांगभूतं मास्युदर्शकं। तथा स्मृत्यन्तरे वाश्वावरोनवकर्म उतरा

षाढं संयुतेषु संवत्सरकृतो ध्यायः। तत्क्षणादेव नश्यति। धातिष्ठा संयुतंकु

र्यात् श्रावणकर्मयद्वैतोक्तं कर्मफलं विंद्यात् पूर्वं उपाकर्मणि द्विजं।

कृतो नर्तन् श्राद्धं। तिथि निर्णय वर्णयिष्यामः। तद्रूपयोगिन याचास

द्विभागगा तयो निरुप्यंते। तत्राद्यो भागः। पंचेतिर्जिस्यात् तपस्वी प्रकृतिः।

स्यादित्यादित्येवमर्थ विहत्यादिना वेतकर्म विभागो विपूर्वाह्णेऽपराह्णे स्यात् हृदि।

तत्स्यादिना पनवैनमेव सर्पिता। एकृपुराणं ... तरे। पत उर्वेयस्य स्वरुरु।

दृष्टिनवती। व्यासस्मृतिरपि। मुहूर्तत्रितयं प्रातरित्यादिना। पं॰ १६

रि। सैव कृतिः पिंडपितृयज्ञे त्रिधाविभागमाह। पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो
मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति। सैवान्यत्र देवपितृसंबंधेन दिवसा
स्य द्वेधैव विभागं दर्शयति वसंतो ग्रीष्म इत्यादि यस्मात् पूर्वाह्णो देवानामपराह्णः।
पितर इति मनुष्याणां दिनं द्विधैव विभजति। तस्मात् देवा पुरस्तात् पूर्वपक्षादि
प्रातस्य शिष्यते। तस्मात् पूर्वाह्णः प्राङ्मध्याह्नो विधीयते। ... आवर्तनात्
पूर्वाह्णस्त्वपराह्णस्ततः पर इति। आवर्तनमाह निरोधितस्य गगनतागतामध्य
शंकुवृत्तिश्रिलीनस्य दिनमध्यात् ऊनः ... मनमित्यर्थः। मुख्य बाह्य
सांतानस्य मत्वेन वर्तनमावर्तनं। पूर्वपरयोर्दिशोः संधिस्थ वस्थानमिति या
वत्। ततः कालात् पूर्वो भागः पूर्वाह्णः। अपरो पराह्णः॥ मत्स्यपुराणे। पंचद
शमिर्मुहूर्तसंज्ञो विभागो विभक्तमह्न इष्यते। अग्राह्णो मुहूर्तविहितो यादश
पंचसर्वदा। तेषामष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः। पंचमो ... वि
भागे कुर्यात् स तिर्यं विभागमपराह्णमाश्रित्य विधि पर्याय ... तत्तद्रुपरि व्य
व्याप्य समर्थं दर्शयिष्यति। तत्र ... विशेषे ... कालविशेषो विधीयते। पूर्वा
ह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्वणं। एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमि
त्तकं। मध्याह्नादपराह्णे तेऽपि भागः पूर्वाह्णः। तस्मात् तत्रैव पराह्णः। मध्या
ह्ने कुतपो मुहूर्त तस्याह्ने मध्यत्वात्। समस्या न्यस्तो पक्ष नवमादपर
स्तु यः। उभयोरपि मध्यंस्थः कुतपः सोऽभिधीयते। इति तत्सैव मध्यतो
ध्येः

श्रु॰

ति॰ ङ्केः तस्मिन्नेव श्राद्धारंभविधानाच्च। तथा श्लोककात्यायनः। प्रारभ्य कुतपे

३२ श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः। विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लंघये

वा॰७ त्। तु शब्दो कुतपस्य गोपालनीयोऽभिव्यक्तावपि तत्र पतितदाणो। तेक्वालः कुतपः

सत्रापि लक्ष्यां दक्षमतमयत्तिति। वृद्धि७ञ्जनम्। कुतलस्य वर्द्धनान्मिति तिथि

त्रे पश्यान् पुदयिकस्य नत्वं सर्वमिपयीत्रामध्यदयिकं श्राद्धं वृद्धिनिमित्तं साम्या

न्यलंघनायोग्यातो। नकोऽवलं ७ञ्जनम निमित्तं। तस्यानित्यतकालत्वे

न विधीयमानत्वात् प्रातःकालसंबंधानुपपत्तेः। तस्मात्मस्य मापसुदू

यिकमन्यनिमित्तं श्राद्धं पूर्वाह्णे कार्यं। यत्तु आपस्तंबः पूर्वपक्षे पूर्वाह्णे स

श्राद्धं कुर्यादिति चतुणः। कस्य एतावदं पराह्णे तु रोहिणं तु न लंघयेदि

ति कण्वनंतत्र पूर्वदिनार्द्धं पूर्वाह्णः। अपरदिनार्द्धमपराह्णः। वधिधाविभा

गाकस्य कालत्रीयो विभागस्तस्य मध्यो पिंडपितृयज्ञार्थ्वं विततत्त्व

करणोपात्वात्। यद्यपि पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः

पितृणां तस्मादपराह्णे ददातीत्यस्य वाक्यस्य त्रिधा विभागमपरत्वमध्य

पगम्यते। तथापि तत्पिंडपितृयज्ञार्थ्वं एवं भविष्यति। यस्मात्क्षिलुप

प्राचीनावीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानां। उपव्यय

ते। देवलक्षामेवतत्तस्तरत इत्यत्र वाक्ये मनुष्यपितृसंबंधिनी निवीत्या चा

नोपवीते देवसंबंधेन विधीयमानत्वोपवीतस्य [illegible] मनुष्यैत

त्वेन निषेधेन तत्प्राप्तिः यत्रा पूर्वं विधीयमानस्यापराह्णस्य तत्रापूर्वं दे
नो: वस्वत्र तत्त्वं विधिनेऽपराह्णमध्ये दिनाष्टमुहूर्तेन तेनानि येन कुतपोत्र वा
रो मध्ये दिने ऽध्याने । तस्यैव दिनमध्यत्वात्तथापि पंचधा विभक्तस्याह्न
स्तृतीयो भागो मध्याह्नकालस्य प्रतीतेस्तस्मान्मध्ये दिन एवापदेश इति ।
त्या धानार्थत्वात् । किंच रौहिणं तु न लंघयेदिति रौहिणं नवमं मुहूर्त
तं लंघयेन्नातिक्रमेत । रौहिणपर्यन्तमाप्येत श्राद्धमित्यर्थः । एतेन्द्र
नीव विभागे अपराह्णे चतुर्थभागो वा गृह्यमाणो ऽन्यत्र तु पपन्नं स्यात् यो मध्ये रौ
हिणस्याभावात् । कुतपस्यैकाया घटिका पूर्वापरयोर्वा ऽन्या प्रथम
दिनार्द्धमध्यवर्तिनी । कुतपः स्वेवा सारभ्य श्राद्धं कुर्यात्तापराह्णः श्राद्ध
वाच्योत्तरदिनार्द्धमध्यवर्तिनी कुतपोत्तरघटिका रौहिणस्य । तत्रापरा
ह्णः । कुतपे श्राद्धप्रारंभस्ती य मितिव चतस्याप्यर्थो ऽविरोधी ग्रहीतव्यः ।
सोऽयं मन्त्रो द्विधा भागः श्राद्धविषये आश्रीयते । तथा मत्स्यपुराणे ।
अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये । यत्किंचिद्दीयते तत्र तदक्षय्य
मुदाहृतं । अभिजित्कुतपोऽष्टमो मुहूर्तो नवमो रौहिणः । अत्रापि द्विधा
भाग एव वचनस्योपपत्तेः । अभिजिद्रौहिणोदयेऽपराह्णे धानात् । अतेनै
व प्रकारेण कुतपरौहिणवा केचित् विरोधेनान्यान्यपि स्मृतिवाक्यानि व्याख्ये
न्यथैव प्रतिभासमानानि तानि व्याख्येयानि अत्र केचित् कुतपरौहि

श्रा

नि० णाकालविधिपरमिति। श्राद्धविषया णि। वार्त्तनामिति श्राद्धविषयावाणयेकोद्दिष्ट वि-

३२ षयाणीति चेत्या ह्यपते। अत्र नमिति विषयत्वं तस्मादवदसंप्रते। पिंडान्वाहार्यक श्रा

द्धव्यतिरेकेण सर्वस्यापि श्राद्धस्यांतं न प्रशस्तकुतपरौहिणकालानि क्रमेकादशा

भावात्। एकोद्दिष्टविषयत्वापि न रमणीयं। अतः विद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मि-

श्रिता पिबा। पित्र्ये कर्मणि विहृद्धि ग्राह्याकुतपकालिकी इति स्मृतिनिर्णीतकुतपका

ले पार्वणश्राद्धकुतपकालिका या प्यमावास्या या ग्राह्या स्योक्तत्वात्। अत

एवकुतपरौहिणयो श्राद्धं प्रसिद्धं वेन यो रमावास्याभावेन श्राद्धार्थं

दूषयाम्यतं। ततो षोडशदशनाडीनिर्वृद्धपक्षेऽतीतेति पिलिनिनायामध्याह्नात्

परतो यव्रचेतदर्शयन्नुवर्तते। सिनीवालीति सास्यैव पित्र्ये कर्मणि निष्फले

ति। ततो निवृत्तेन ध्यानेन श्रुतो मनरवानाधिजानं ग्रामिगम्यते स्यामार्गेषु व

हि दंतधावनं। तैलमभ्यंजनं स्नानं पानीयं च पुष्पाविविधं। पात्रे यदंतधावनं दद्या

दैवदेविकपूर्वकं ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्येकं छत्रं कृतांजलिः ॥ पाद्याचमनीयं

च संप्रयच्छेद्यथाक्रमामित्यत्र। स्नानो निवृत्ते मध्याह्ने दंतधावनं स्नानादि त्वावि

प्रेभ्यो दत्त्वा पाद्यमाचमनीयं येन्यत्नीनकुतपरौहिणौ कालेपार्वणश्राद्धारंभद

र्शनात्। कुतपरौहिणायो रेकोद्दिष्टश्राद्धविषयत्वमवगम्यते इति। पदमि हितं।

मुक

दे० नदितीवासंवंधः श्राद्ध मातकच्छाय प्रकुर्या दंतधावनं। श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत दंता

नां धावनं बुधः। तैलमर्द्धनं स्नानं दद्यात् सर्वाणि पवन। श्राद्धम स्यो नरव श्मश्रु

ष्टेदंतं चैव कारयेदिति। अत्र चैतेनोपवनेन प्रातरेव दंतधावनादि विहितं। यत्तु स्मा व
लोकितं। ततोऽग्निहोमं मध्याह्ने इति व्यानेन मध्याह्न एव पाठे पंचाग्न्यौ न विज्ञानेन
न्नकारप्रश्लेषोपि न विदितः। तस्मादति प्रातर्भोजितमेवमित्यनादरणीयं।
अतोऽग्निमतामनग्निमतां च द्विधा विभक्ते दिवसे पूर्वाह्णमध्यवर्तिन्यां कुतप
घटिकायां मध्याह्नत्वेनैकोद्दिष्टमारभणीयं। कुतपात्पश्चात् घटिकायामपराह्णां
तर्गतायां सर्वेषां पार्वणमारंभणीयमिति सिद्धं। उक्तं च स्मृत्यंतरे। मध्याह्ने सर्व
दा यस्मान्मंदीभवति भास्करः। तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो विधीयते। इति।
मनुः। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता हि सा। संध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचि
रोदिते। शातातपः। रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राहोरन्यत्र दर्शनात्। सूर्योदयमुहूर्ते।
च संध्ययोरुभयोस्तथा। वर्ज्येयं हरेराग्नेयः श्राद्धं न समाचरेत्। कुर्याच्छ्राद्ध
मवाप्नोति दाता च नरकं व्रजेत्। आपस्तंबः। त्रिमुहूर्ते न सायाह्नः। तत्र श्राद्धं विव
र्जयेत्। उपसंध्यं न कुर्वीत पितृयज्ञांश्च पंचमं। सकालः सर्वास्तरः प्रोक्तः श्राद्धं वि
र्जयेत् व श्रौ। कुतपरौहिणकाले विहितस्य श्राद्धस्य सायं रात्र्यादिषु प्राप्त्यभावादेवश्रा
द्धाकरणे सिद्धे कथं विहितस्य कुतपरौहिणकालसंभवे ऽप्रसिद्धकालत्व
र्जिकालांतरेपि श्राद्धं स्यादिति प्राप्तनापर्यप्रतिषेधश्च वचनानि। तदेवोक्तं। अर्द्धमुहू
र्तात्कुतपाद्यत मुहूर्तचतुष्टयं। मुहूर्तपंचकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते। इतिका
लांतरेपि श्राद्धनिमित्तावाप्तियोग्यत्वां कर्मकालत्वं न्याय्या कुतपरौहिणावेव पौ
र्व। उक्तं च। यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे। विद्यमानो भवेदंगं

क्रितोपक्रमे स्यात्। यदा सायंकाले त्रिचतुर्घटिकावशेषे मकरादिसंक्रांतिः जा
तायां संक्रांतिनिमित्ते श्राद्धे क्रियमाणे भोजनानंतरं विप्राणां संध्याकाले प्राप्तेऽपि
भोक्तव्यमेव विप्रैर्नात्र संध्यातिक्रमनिमित्तो निषेधः तेन कृत्स्नश्राद्धानि कुर्वीतासद्यस्तां
भोजनस्यासमापनादि व्याप्तः स्वकर्मकरणात् भवेत् परं श्राद्धतिथिनिर्णयः।
तत्राह मनुः। यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते। तिथिं तेभ्यो यतो द
त्तं स्वपराह्णस्वयंभुवः। यस्यामस्तं याति सा तिथिमपराह्णव्यापिनीं पितर उपा
सते इत्यर्थः। तत्रास्तमयमात्रयोगिनी। अस्तमयसमये श्राद्धतिथेः प्रा
प्त्यपराह्णेऽपि श्राद्धनिमित्ततिथ्यभावे यदा श्राद्धं क्रियते तदा तामुपासते।
इति विध्यसंगतेः। अस्तमयपदेनापि केवलेनापराह्णोपलक्षितत्वात् उपल
क्षणापराह्णो लक्ष्यते। अन्यथा वितत्यात्यस्य इष्यते। ऋग्भिः प्रातर्दिवि देव ईयते य
जुर्वेदे तिष्ठति मध्य अह्नि सामवेदेनास्तमेति वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः॥
इत्यत्र सायाह्नास्तमेत्यनेनास्तमयमात्रं विवक्ष्यते। तदपराह्णे वेदसंबंधाभावाद्वेदैरशू
न्य इत्युपसंहारो भावकल्प्येत। तस्मादस्तमयात्पूर्वमपराह्णव्यापिन्यपवा
गृहीतव्याः। एवं सति यत्र यत्रास्तमयसंबंधिन्यास्तिथ्यो श्राद्धं विहितं तत्र
तत्र तस्यामपराह्णव्यापिन्यां तिथौ श्राद्धं विहितमिति मंतव्यम्। अन्यथा कृतप
तो हि सापराह्णवाक्ये विरोधः स्यात्। यत्तु पुनः प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं। दर्शं विसर्ज्य
मासं च पितुः सांवत्सरं दिनं। पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति नारदी
यवचनाच्च पूर्वविद्धा ग्राह्येति चेत्। न हि वचनपूर्वविद्धमात्रव्यापिन्यां पूर्वतिथ्यौ वेदितव्यं।

धीयु

अथास्तमयवेलायां कलामात्रापि यः तिथिः। सैव प्रत्याब्दिके श्राद्धे ना
पराह्णव्यापिनीति वचनात्। अस्तमयोत्तरकाले या तिथिः सैव प्रत्याब्दिके श्राद्धे व
र्त्तते चेन्न दास्तमयकाल एव श्राद्धं प्राप्नोतीति वचनबलात्। अत्र्यसंध्याकालेन
तत्समीपेन श्राद्धं प्रतिषेधात्तद्दानं क्रियते इति यत्कल्पनेनातर्हि पराह्णकालेऽस्तं
तिथि अभावेन श्राद्धकरणे सैव प्रत्याब्दिके इति विधानार्थो नाम्नि हितः स्यात्। इ
तरस्यां तु पुत्रहानिरदायां प्रतिषिद्धायां तिथ्यां अनुष्ठानं च भवेत्। यां तिथिं समनुप्रा
प्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु। इति देव
लवचनात् अस्मदुदयास्तमययोगिन्योः तिथ्योः सकलत्वाभिधानात् पदाक
दाचिदनुकर्म विहितं तिथ्यामेव विहितं भवतीति चेन्न। यथास्तमयेवं संबंधे न सूर्यो मय
कस्तस्याः सकलत्वोक्त्यैव प्रत्येकं स्पष्टत्वं येन सकलत्वाभिधानात्।
अत्र अस्तमयवेलायां दिनद्वयेऽपि विद्यमानत्वेन नन्वायते। सैव प्रत्याब्दिक
वा इति का त्रवि धीयते। पूर्वापरा येति का वा प्रतिषिध्यते तेन पुत्रहानिदेति।
किंच। एवं परिभाषितमपास्तत्वं सकलत्वपदिष्टहानात् तदा सर्वा एवोदया
स्तमययोगित्वेन सकलान कदाचिन्नवं उक्तं तिथिरतितत्र सर्वासां सक सां
लत्वेन सर्वकर्मकालव्यापित्वात्। योयस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी
तिथिः। इति मध्याह्नव्यापिनी यास्यात्सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्। अपराह्
व्यापिनी या च पार्वणे सा तिथिर्भवेत्। इत्यादिवचनजातस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

ला: ला:

ति० यत्वाभावाघनर्थक्यमेव स्यात् । तस्मादयमर्थो स्याद्वचनस्य कुतपस्तमपदे
२८ सौर्यमासादिदिवसमध्ये यावत्कुतपवेलाकुतपस्तमपदसन्निहितः कालः सा
याह्नत्रिमुहूर्तपंचमोहविभागस्तस्य प्रवेशो याकालमात्रव्याप्तिः सैव प्र
त्याब्दिके ग्राह्याः कस्मात् श्राद्धार्हकुतपादिमुहूर्तपंचकरूपभागव्यापित्वा
त् । नेतरा पूर्वापरा सा या कव्यापिनी । श्राद्धयोग्यमपराह्णं न व्याप्नोतीति ।
सापुत्रहानि दानग्राह्येत्यर्थः । एवं विधे वचनार्थे गृह्यमाणे नानुपपन्न
ता कापि ते । नापि वचनान्तरस्यानर्थक्यं । विरोधो वा स्पष्टं चैतत्स्पष्टं
तरे श्राद्धभाक्तः पितृगणानां यापराह्णानुयायिनी सा पुत्रहा पितृकार्ये
ला तो नस्त्वनुयायिनीति । यदेहरात्री तिथीयोक्ति प्रत्यहं श्राद्धस्य तिथिर्नल
भ्यते । पूर्वाह्नकुतपप्रभृति नास्ति तदा सैव ग्राह्या समस्तश्राद्धार्हकाल
व्यापित्वात् । यदा तु पूर्वाह्णे श्राद्धकालव्यापिनी । द्वितीयस्मिन् हृ कालं व्याप्नो
ति तदा सैव ग्राह्या । कुतपरौहिणमुख्यकालव्यापित्वात् । यदा पुनरतिक्रमेण ।
पूर्वोत्तरयोरह्नोर्मुख्यकुतपरौहिणाख्ये काले श्राद्धतिथिर्नास्ति । तदा पूर्वा
श्रान्तकल्पप्रायश्चितकालसंबंधिनी कार्या । यद्युभयत्रदिने मुख्यकालसंभवो
पूर्वैस्या समस्तकालव्यापित्वात् । परिभाषिततिथिसकलत्वाभिधानस्य त
त्कालव्यापिनी तिथिरित्याद्विना विरोधः । विरोधेच ।। स्मृतिद्वैधं तु यत्रस्या
त्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ स्मृतिद्वैधे हि विषयः कल्पनीयः पृथक्पृथक् । इति कल्पना
विषय

यांश्राद्धायांयदोभयदिनेकर्मकालव्यापिनीनलभ्यतेइतितेनवाउपवासादिक
र्मणोऽविहिततत्कालत्वात्तांतदावश्यकर्त्तव्यस्यकर्मणोऽत्यतिप्रसक्तत्वेन
निष्फलत्वाशंकयांतद्वदासापर्यंतितिथिःसकलत्वाभिधानंसकलत्वनिश्चयाय
वापरत्वन्तुश्राद्धप्रसंगात्तत्रअन्यदपिश्राद्धविषयंसंदेहनिरासार्थंकिंचिदुच्य
ते।तिमक्तावाथविभक्तावाकुर्युःश्राद्धंमदैवतंमघासुचततोन्यत्रनाधिकारः
इत्यादिवचनात्तत्रयत्श्राद्धंतद्विभक्तावाऽविभक्तावाऽदेवंकुर्युरितिनेदृशी
वचनव्यक्तिः।अस्यांहिवचनव्यक्तौविभक्ताविभक्तानांसर्वेषांसर्वदैकोद्दि
ष्टमेवविहितंभवति।तच्चवचनान्तरविरुद्धं।अयमर्थःदेवतंश्राद्धंविहितंनु
यन्तुकुर्युरितिविधीयमानेचसदैवतानेनकुर्युरित्यपरिहार्यात्तन्न।यसएववा
दोषः।नचादेवत्तेश्राद्धेविभक्ताविभक्तानांकर्तृत्वंविधीयतेनेनततएवदोषान्
अन्यत्रविधेयांतरंततोप्रलभ्यतेनापिउत्तरार्द्धेप्रवृत्तिंविनेतिदर्शनात्कर्तृत्वस्या
हित्यंप्रतिषिध्यतेतद्विभक्तधनेषुसाधारणधनत्वात्कथंविद्रुपपद्यते।
विभक्तेचअनुपपत्तेः।तस्मादेवमेवव्याख्येयंसदैवतंयत्श्राद्धंतत्प्रथमादि
कंएकवचननिर्देश्याविभक्ताऽविभक्तावासंभूयकुर्युरितिकर्तृबहुत्वंसंव
ध्यते।प्रयुक्तौएकवचननिर्देशादेकंतद्विभक्तावाकुर्युरितिकर्तृबहुत्वं
मतप्रश्नैकस्मिन्कर्मणियजमानाःसप्तदशमंत्रमासीरन्नितियथासप्त
दशानांसर्वंयजमानैर्यागसाधनद्रव्यंसाधारणीकृत्यसर्वैर्यागःकरणे

देवत्त

सह

ति॰ नकार्यत्वं॥ तथाग्रदैवोश्राद्धे ऽविभक्तानां विभक्तानां स्वांशप्रदानेन श्रा

२५ द्धद्वये साधारणीकृते सर्वेषां तन्त्रयोगे सहाधिकार इति किंचन तात्पर्या

र्थः। यद्यपीदमुद्देश्यविशेषणत्वेन गृहे संमार्ष्टीति वदे केवलं न विवक्षितं।

त यस्यापि यस्या एकैकस्मिन् गृहे संमार्गः क्रियते। तथा विभक्ता विभक्तैः

एकैकस्मिन्दैवतेश्राद्धे साहित्यं कर्तव्यमग्रदैवतमित्येतदुद्देश्यविशेषण

त्वे नापि नाविवादितं। एतद्दूषितमेव मातामहस्य ऐन्द्रादिनान्नादिदैवतं

तु श्राद्धादन्यत्र श्राद्धेषु पृथगधिकारविधानात्। यद्यपि नित्यश्राद्धमग्रदै

वं तथापीह नवश्राद्धादि सपिंडनांतं ग्रहीतव्यं। नवश्राद्धं सपिंडत्वं श्राद्धान्यपि

षोडशा। एकमेव न कार्याणि संभवन्ति यतेयपीति प्रदीपसोमेश्वरनिबं

धोदाहृतस्मृतिवचनात्। अतो दैवतश्राद्धादन्यत्र सांवत्सरिकादिश्राद्धे

पृथगेव नानाधिकारो विभक्तानां। न केवलं ततो ऽन्यत्र मघासु चेति।

ततो ऽन्यत्रापि सिद्धं मघासु चेति। ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेदं बोध्यं।

एतदपि प्रदीपसोमेश्वरोदाहृतवचने स्पष्टमेवोपलभ्यते। विभक्तास्तु

पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकं। एकेनैव विभक्तेषु कृते सर्वैः स्यात्कृतं।

भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते। विभागे सति तेषां तु धर्मो भवेत्

पृथक्। सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतं। द्रव्येण चाविभक्तेन स

र्वैरेव कृतं भवेत्। सोमेश्वरनिबंधे पीदं वचनं हृदयं यमस्यापि पित्र्यः। पि

तद्दद्यात् मृतसंस्कारकर्मेत्यः। पिंडदातोद्वहनातेषांतस्याभावेन तत्क्रमात्। पिं
डशब्देन लक्षणया श्राद्धमुच्यते। पिंडादं पाहर पैत्र्यं आमित्यादिवत्। पितृ
मृतसंस्कारकर्मसपिंडत्वं नांदीश्राद्धनिमित्तान स्वपितृभ्यो दद्यात्। तेषां
मृतानामोद्वहनात्। आनुद्वहनात्। आविवाहात्। विवाहमभिव्याप्येत्यर्थः।
मृतविवाहे पिपितृनेव स्वपितृभ्यो दद्यादित्यकर्तृकं भवति। उद्वहनादिति।
आद्यविवाहमभिव्याप्य मृतसंस्कारकर्मस्विदमुच्यते। इदमेवोक्तं। स्मृ
त्यंतरे पि नांदीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः। अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वी
त स्वयमेव महिनां किं। द्वितीयो विवाहो यदि पत्नीराहितस्य तदन्येनोद्वाह
न संस्कृतस्य संस्कारापर्याभावादाश्रमधर्मप्रयोजकत्वे स्वेपत्नीस
हितस्य तदा सति पुत्रादावपि वंतस्याभावेन तस्य पितृस्त्रीपिपुत्रस्तत्क्रमा
त्। पितृक्रमादद्यादन्य इत्यर्थ इति सिद्धं। स्मृत्यंते पितृस्त्रोस्तु जीवतो: रे
प्रि= पुत्र: कुर्वीत दारसंग्रहं। प्रीत्या नांदीमुखं प्रोक्तं नपुत्रकपंचके नेभि। तथा। पि
पुत्रां वत्सांजी वाहे गृहप्रवेशे नववेश्मनि। नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मा
वि= दिके तथा सीमंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नांदीमुखं पितृगणं
पूजयेत्प्रयतो गृही। पितरि जीवति देशांतरस्थे पतिते यतौ वा यदा तु
तत्सुतमन्य: संस्कारोति जातकर्मादिना तदा तस्य जनकस्यैव पितृ
भ्यो दातव्यं। यथोक्तं। पितरो जनकस्यैव तस्या यावत्कृतमनाहितं सम्माहि

ति॰ तेभ्यः पश्चात्स्वान् यजेत पितामहान्। इति। यदि पिता स्वपितरि जीवति पुत्र

३६ संस्कुरुते तदा मातृश्राद्धं तु पूर्वेषामपि तत्र शांतदनंतरं। ततो मातामहानां

वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति। त्रिषु श्राद्धेषु पितरि जीवति मातृमातामहा

संबंधि श्राद्धद्वयं कुर्यात्। पितृनांदीमुखे नाधिकारः। यथाह कात्याय

नः। सपितुः पितृकृत्येष्वधिकारो न विद्यते। जीवंतमतिक्रम्य किंचि

द्दद्यादिति श्रुतेः। सपितरि सह पित्रा यो वर्तते तस्य सपितुर्विद्यमानपितृ

कस्येत्यर्थः। स्मृत्यंतरेपि। पित्र्यं जीवत्पितृनोक्तं अग्निहोमोपि याज्ञि

कः। जीवंतमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादिति श्रुतेः। सूत्रेपि कात्यायनः। जीव

भो॰ पितृकस्य होमांत मनारंभो वेत्यनेन सूत्रेण साग्नेरपि जीवत्पितृकस्य

पिंडपितृयज्ञारंभः प्राप्तः। न वृद्धिश्राद्धे जीवंतमतिक्रम्य देयमिति प्राप्ति

प्रसववचनमस्ति। यत्तु मैत्रायणीय परिशिष्टे उद्वाहे पुत्रजनने पित्र्ये

ष्ट्यां सौमिके मरयोनामधेये ब्राह्मणाश्च ये आतेषड्ते जीवतः पितुः कुर्वीती

र्ये वसंन्यस्ते ताते च पतितेतथा। येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सु

तः। जीवत्पितुः पुत्रस्य तु पूर्वाः। तत्तेषामेव शाखिनां साग्नीनामेव पसक्ता

हस्मृतः। न जीवत्पितृकः कुर्यात् श्राद्धमग्निमृते द्विजः। येभ्यः एवापि

ता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः। पितामहो मे वमेव कुर्याज्जीवति साग्नि

कः। साग्निको पितृकार्वा नित्रा वाति पितामह इति। जीवति मातरि च जीवं

पितरि

पित्रोस्तु जीवतोः अत्र मातापित्रोरपि जीवतोः। अर्थान्मातुर्यं श्राद्धं मातृश्च नैव केवलं॥ २

त्वं एकं मात्रा सह श्राद्धमेव पितृमातृमातामहेष्ठ त्रिष्वपि जीवत्सु।
कात्यायनमतेन नास्त्येव सापत्न्योर्निरग्नेरपि मांदीमुखं। केवलं मातरं एव
२ इज्यं तु नितिसिद्धं। अमावास्यो पौर्णमास्यो श्राद्धं विहितं मासि मासि। यथा
हपितामहः। अमावास्या व्यतीपाति पौर्णमास्यष्टकासु च। विद्वान्
श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः। व्यासोपि। नानिर्वपति यः श्राद्धं
प्रमीतपितृको द्विजः। इंदुक्षये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते तु सः। इति।
अमावास्या द्विविधा। तत्र या चतुर्दशीविद्धा यस्या मुदयात् प्राक् चंद्रोदय
ते। सा सिनीवालीत्युच्यते। या तु द्वितीया प्रतिपत्सम्मिश्रा नष्टचंद्रा सा
कुहूरिति निगद्यते। अत्राह व्यासः। दृष्टचंद्रा सिनीवाली नष्टचंद्रा
कुहूः स्मृता। सिनीवाली सदा पित्र्ये कुहूर्दैवे तु कर्मणि। इति। अपरं च
वचनं। दर्शं च पूर्णमासं च पित्रोः सांवत्सरं दिनं। पूर्वविद्धमकुर्वाणो
नरकं प्रतिपद्यते। कात्यायनोपि निस्तु। अनाविद्धाममावास्यां मोहादज्ञान
तोपि वा। श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते। इति। एवं सति
संदेहे व्यवस्थामाह हारीतः। अनाविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रिता
पि वा। पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या अपराह्णकालिकी इति। मध्याह्न
व्यापिनी या च तिथिः पूर्वा परा पि वा। तदहः कर्म कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कार
णमिति। [illegible] चंद्रक्षयम ध्यानकृतपस्तस्योक्तो म [illegible]। बोध्या पा
नापि।

ष्टा

नि॰ ३७

मेन्नातारतो यत्र कुहूर्दृश्यनुवर्त्तते। सिनीनं सा ज्ञेया पितृकार्येषु निष्फ
ला इति। अत्र पूर्वदिनार्द्धसमाप्तिमध्याह्नः तस्मात् [illegible] ततः
परस्मिन् द्वितीयेऽह्नि यदि चतुर्दश्यनुवर्त्तते तदा सिनीवालीपि
तृकर्मणि निष्फला चतुर्दश्या कुतपव्याप्तत्वात्। ग्राह्या कुतप
कालिकेति कुतपकालिकाया ग्राह्यत्ववचनात्। यदा तु दिनद्वये

वृद्धौ पि तिथिः कुतपकालीनामावास्या स्यात् तदा प्रचेतसोक्तं। सिनी

क्षये वालीं कुर्वीत श्राद्धं स्यात्तेषु श्राद्धकर्मणि स्यात्तां ते यदि मध्याह्ने श्राद्धा
र्हिस्यात् कथं तदा। तिथिक्षये सिनीवालीति पिवृद्धौ कुहूस्मृता। सा
ग्निभिः कुहूरेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः। इति तिथिवृद्धौ कुहूस्मृतेति
वेदितव्यं कुतपस्योत्तरार्द्धमारभ्य यदा सिनीवाली प्रवृत्ता कुहूश्च कुतपस्यार्द्धमा
त्रावसाना कुहूमेव श्राद्धं साग्नेपि च कुहूर्नेया इति विधानात्। अत्र सांपि कुत
पे अमावास्याभावात्। एतच्च निरग्निद्विजस्त्रीशूद्रविषयं। यथाह लौगाक्षिः।
सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि। कुहूश्चैव प्रकर्त्तव्या शूद्रैर्विप्रै
र्निरग्निकैः। यदा उभयस्मिन्नपि कुतपे अमावास्या न लभ्यते। तदा सिनी
वाली सर्वैरेव ग्राह्या। तिथिक्षये या सिनीवालीति वचनात्। अत्र केचित् त्रिमु
हूर्त्ता कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा तिथिर्बह्वृचैः। कुहूर्द्दर्श [illegible] कार्या [illegible] नामाग्नी [illegible]
न्येवतत् [illegible] वचनं मत्वा [illegible] सर्वे दोषत्वं भवति। माध्यंदिनं [illegible] वा।

पि

राये:

।च्छद्दर्शादावास्या। ततोऽन्यत्र धर्मो ग्निहोत्रादौ द्विजातिमात्रस्तो नैववेदे विधानात्
न तु बह्वृचादि विशेषापेक्षया श्राद्धादौ शिष्टसमाचारो व्यवस्थितो दृश्यते। नापीह वचनेऽमा
वस्याविषयः कर्मविशेषतयापादीयते बह्वृचादौ साग्नित्वनिरग्नित्वकृतो यो विशेषः।
सोपि न श्रूयते किं चायमथैव सामग्र्यातिदिश्यते ते यदि श्रमावास्यात्। कथं तर्हि छंदोगप
रिशिष्टे कात्यायनः पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धमित्यादिनापिंडयज्ञमन्वाहार्यकं च छंदोगमरवा
नपत्नीव्यवस्थितं विधत्ते। न स्मादिदं श्रयसीमि कृतपकालादेर्विधास्त्रीभिः स्मरन्ति।
भिन्नो विरुद्धमतिः श्रितार्थे विशेषमिदमतादरवादि मिति श्रमावास्यायां क्रियायेव
पौर्णमासीश्राद्धनिर्णयो बोद्धव्यः। साग्नेः पुनरमावास्यायामपराह्ने विहितस्य पिंडपि

मनुना

तृयज्ञस्यानंतरं मन्वाहार्यश्राद्धं विहितं पितृयज्ञं निर्वर्त्य विप्रश्चंद्रक्षयेऽग्निमान् पिंडान्वाहार्यकं
श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकमिति। मत्स्यपुराणेऽपि पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणाख्यं तु योऽग्निमा
न् पिंडान्वाहार्यकं कुर्यात् श्राद्धमिंदुक्षये सदा इति। अत्र केचिदिदं वदंति। यत्कृष्णपक्षे सन्नपश्यं
तिमतद्दह्नः पिंडपितृयज्ञं कुर्यादित्यापस्तंबवचनेन च दृष्टादर्शनेन पर्वा पिंडपितृयज्ञविधाना
त्। चंद्रादर्शनं पत्रचतुर्दशीमुहूर्तत्रयादर्वागेव स्यात् एवं नैवोत्तिष्ठोत्तिरेषा
द्वोभासिनं भवतोऽग्नाग्न्येव याधिकार्या चतुर्दश्यां चंद्रादर्शने सति पिंडपितृयज्ञ
पंपरेह्नि क्रियते। श्राद्धं चातिनीवार्ल्यां कुतपकालिकायां सामग्नि तापि क्रियते इ
तिपितयेपरेह्नि कुतपेऽमावास्यायाममावास्यायाम्। पितृयज्ञं तं निर्वर्त्येति।

७६ णोत्तरपरामाभिधानात्

ति· ३८ पितृयज्ञ शब्देन मत्स्यवचनोक्तानि कर्तव्ये ... मावास्यायां। न पिंडपितृयज्ञाभिधानं। तस्मा
त्साग्निकानां पिंडपितृयज्ञप्राप्तौ सत्यां वाल्यं कृतप कालिकायां श्राद्धमेव कर्तव्यमि
ति= ति। न देतदसत् ... मित्ताभिधानं। यथाहि। यज्ञस्नानांतरभावि प्राप्तिं प्रतर्पणानां न तस्य
देवऋषिपितृमनुष्यसाधारण्याद साधारणापितृयज्ञव्यपदेशो युज्यते। तस्मैव
साग्निकानिरग्न्योरविशेषमन्त्राम्नेयोऽग्निमान्नित्यतर्पणकां पिंडत्वाहार्यकाभिधा
नं। चार्थ्यसूत्रं। यो हनि पिंडपितृयज्ञः सर्वेषकः श्राद्धं तदा पिंडानामनु पश्चाद क्रि
यते क्रियते इति। पिंडान्वाहार्यक पदस्य योऽर्थस्तत्स्वभावात्सर्वमपीदं
वचनमनर्थकं। सर्वोहि ज्ञानान्तर्पणोकृत्येव श्राद्धमारभन्ते। तस्मात्पितृयज्ञं नि ति=
वर्त्य महायज्ञान्नर्मतदेव ... यज्ञ ... पितृभ्यः स्वधा नमः इति। दत्ति
शान पंचपारस्करादिग... हितं। पितृयज्ञं न परनामकं यो गनि मांसानि कर्पकु
त्वा पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं कर्यादित्यर्थः। अत्र यमेन पितृयज्ञस्य परनामकवाः। ...
न पोऽग्निमत्स्य वचनेन प्राक् पिंडपितृयज्ञादाग्नेर्मन्तो वैश्वदेवादवमहायज्ञानु
ष्ठानं विधीयते। भाविष्यत्पुराणे। स्पष्टमेतद् परिदृश्यते। मासां तं कर्म निवर्त्य वैश्व
देवं तु साग्निकः। पिंडं यज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुधैः। इति। पिंडपितृय ३
ज्ञोपि पितृयज्ञशब्देनोच्यते यथाह यज्ञपार्श्वः। अतो ... पितृयज्ञपरं
च दर्शाभिवेतावत् दर्शपवसानेतु पितृयज्ञेनुकारयेत्। ... यज्ञमस्तस्य पितृय
ज्ञस्यान्वसानप्रतीत्यान ... कारयेदितिपिंडपितृयज्ञस्याधर्युकार्त्तव्यानासिद्ध
त्वाज्ञ्योवकल्प्यते। मत्स्यवचनेपि। पितृयज्ञं निर्वर्त्यत्यादो पिंडपितृयज्ञे

पितृयज्ञशब्दः प्रयुक्तः। यदप्युक्तं अमावास्यायां यदहश्चंद्रमसं न पश्यंति त
दहः पितृयज्ञं कुर्वीत इत्यापस्तंबवचनेनाचंद्रादर्शनविहितस्य पिंडपितृयज्ञस्य
सति चंद्रदर्शने प्राप्त्यभावात् द्वितीयेऽह्नि प्रतिपदि तत्र कथं चंद्रादर्शन एव क्रि
यतां। तदप्यशोभनं। यस्यै चंद्रदर्शनेऽप्यद्येव तुर्दश्यादेर्यज्ञपार्श्वस्थतोऽपि पिं
डपितृयज्ञस्य विधानात् तत्र तैत्तिरीयश्रुत्याद्यागतः सोमो नक्षत्रालामिवह श्य
नोऽन्नं परान्हे तत्र तस्य पिंडानां करणं ध्रुवमिति। यैः पिंडैः पितृसंबंधी यज्ञः
पिंडपितृयज्ञः इत्युच्यते। तेषां पिंडानां करणं न पुनः पिंडशब्देनोपलक्षितं
प्राधान्यं पिंडपितृयज्ञशब्दे नैव केवलमुच्यते। तस्य कृत्स्नप्रकालिका यदमावास्या
यां नियतत्वात्। अपराह्ने पितृस्य इत्यभिधानं तत्र विधेयमित्याप मनस्यक्तं स्या
त्। पिंडपितृयज्ञस्य अमावास्यायामपि धीयमानेऽर्थवत्ता भवति। एष वै सोमो राजा यवाना
मन्नं यच्चंद्रमाः स एतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन् क्षीणे ददाति। स वा अपराह्ने ददाति
पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणां तस्मादपराह्णे ददाति।
एतेन प्रातिपद्याविहितस्य चंद्रदर्शनयपराह्णे तत्राप्यकाले द्वयस्य पिंडपितृयज्ञस्य
स्य अपराह्णे तत्काले वैतत्य तेन प्राप्तिरपि पापानादिहेतुकं भवति। अत एव चंद्रदर्श
नेतस्य परान्हे यदा चंद्रः क्षीयते तदा पिंडपितृयज्ञः कर्तव्य इति चंद्रक्षयकालश्चा। अ
ष्टमे हं शेष्वेत इह पर्याः तीयते भवति चंद्रमाः अमावास्याष्टमे भागे पुनः किलैवेत्यु
रिति। वीरावेवापि। अन्यत्र पूर्वं चतुर्दश्यां पितृयज्ञं तत्कार्यमिति।

नचन्द्रदर्शनापेक्षयामावास्यां तीते दानदंते वापि निर्वपेत् ५

ति
१९

कृत्वा यतो व्याहा पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं तीरोवा जनिष्पते। वासरस्य तृतीये शेनाति
संधासमीपत इति अत्र वचने तं पिंडान्वाहार्यकपदार्थो विधीयमानेऽप्यातिपिंडपि वि=
पितृयज्ञा विधीयते। तदूर्ध्वं कालविशिष्टं च श्राद्धं कृत्यपाभ्यां विहितं च क्रिय
ते। अन्यथा विशिष्टविधानानुपपत्तेः। न च तीरोराज्ञ निवृद्धे श्राण पक्षं वृत्त
त्र वचनतात्पर्यं पारिशेष्यु कारण वचनाद्या वचवतं। यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति
चंद्रमाः तं ह्रि यापेक्षया तृयत्तीरोराजनि चैत्य पयश्चोक्तं। यदहस्त्वेव न चन्द्रदर्शना
पेक्षयामावास्यां प्रतीते ह्यात दंते नापि निर्वपेत् अत्रैव यदुक्तं चंद्रमसं न पश्य
तीति। न तत्तयापेक्षयामि प्रायेणात्र दर्शनं तेन तत्र यो ऽभिप्रेतः। यदहस्त्वेवं हः त
यो भवति तस्मिन्नहनि पिंडपितृयज्ञ इति। सूत्रार्थो व्याख्यातः। अत्रैव सत्त्वेव य
दहस्त्वित्यक्तं। नचन्द्रदर्शनापेक्षयां यदहरिति। यस्यामन्तर्दर्शन इति सत्र कतुरभि
प्रेतं तत्र श्राद्धं तत्त्वं वाक्यार्थः। अपराह्णवेलायां अन्तर्दशी मध्येतीराः चंद्रो भवति।
तस्मिन् काले वा पिंडपितृयज्ञं कुर्वीते अमावास्याम् वेशांति शेति व्याख्यानार्थः।
न दर्शन दृश्यं ते वा न त्र तीर भवान्चंद्रमसः। निर्वपेदिति। पिंडपितृयज्ञ पिंडा
ति विशेषः। कालमय पर्यंतायामपि चन्द्र दृश्यं पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं वि
धीयते। यदि द्वितीयोक्त अमावास्यायाः तपो भवति। यदा चन्द्र दृशी या
मंत्रीय मन्त्र इत्येत। अमावास्यातीयमाराणातदेव श्राद्धमिष्यते। तदेवेति
दृश्यमेव वासरस्य तृतीये प्रहरे तदेव चंद्रस्य तीयमाराणत्वात्। वासरस्यतृ

ईश्वरयावत्

रीयेप्रहरे तदेव चंद्रस्यादर्शनमावास्यात्वात् । वासरस्य तृतीये ऽंशे इति कात्यायनवचनाच्च ।
स्मृत्यंतरं च । चतुर्थयामे त्वमावास्या न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपद्यप्रसक्ते कथमाद्रियते क्रिये
इति । एभिर्वचनैश्चंद्रदर्शने पिंडपितृयज्ञविधायकैश्चंद्रदर्शनानिमित्ता उक्तार्थो न मन्य-
ते । कात्यायनस्तु तत्र कारो दर्शात्पूर्वेद्युः पिंडपितृयज्ञं नियमयति । पूर्वोदाहृतत्वात्पिं-
डपितृयज्ञः व्याख्यातमिदं कर्कोपाध्यायेन पूर्वेद्युरेव दर्शात्पिंडपितृयज्ञो न पश्चाद्
कृत एतत् अंगप्रतिपादकव्याकारात् । दर्शिनं प्राप्तिवाक्ये । पूर्वेद्युः पितृभ्यो य-
ज्ञं निः क्रीरणीयमन्वेष्टव्यः प्रत्तमन्त्र इत्यनया श्रुत्यैवोत्कर्षशंका निरस्ता । अत्र तं
गत्वा यतो ऽपि विधेयान्तराभावात् । क्रमपरैव श्रुतिः । तस्मादपि नोत्कर्षः पिंड
पितृयज्ञस्य ॥ तदेवं पूर्वेद्युः निर्णयेन पिंडपितृयज्ञेन उत्तरेद्युः केऽंशेऽष्टिरित्यपि वि- ८
चारितं । तदेवं पिंडपितृयज्ञेष्ट्योः पूर्वोत्तरदिनयोर्विधानादेकस्य कालनियमेनेतर-
स्यापि निर्णीतकालनिर्णयो ऽवश्यंभावी । तथापीष्टिकालो निरूपयिष्यते । तत्रामि-
लः । यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचंद्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परमः सन्निकर्षः
सामावास्या इति । अमा नाम रवे रश्मिः चंद्रलोके प्रतिष्ठितः । यस्मात्सोमो वस-
त्यस्यां स अमावास्या ततः स्मृता । ते च अमावास्यापौर्णमास्यौ द्विविधे । पुराणात् ।
राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता । सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या
द्विधैव तु । यास्तमितकिरणा पौर्णमासी सा अनुमतिः । या प्रतिपद्युत्तरा उत्तरे सा रा-
का । या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली । या उत्तरा सा कुहूरिति । स्मृत्यंतरे ऽपि राकाश्चा-
नुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधं विदुः । राका खं पूर्णबिंबस्याद्कालोनानुमतिः स्मृ-
ताः । पौर्णमासी दिवादृष्टे शशिन्यनुमतिः स्मृता । रात्रिदृष्टेऽपुनस्तस्मिन् ।

ति॰ सैव राकेति कीर्त्तिता। रात्रौ दृष्ट इति। आदित्यस्यास्तमयानंतरं दृष्ट इति विवक्षितं।
४॰ गोभिलः। त्रयः पूर्णमासीकाला भवंति। संध्यावास्तमितोदितो चेद्वा संध्योदि
ते चंद्रे संध्यास्तमिते रवौ। चंद्रोदये तूत्तरां यामस्तमयादुच्चैरुदेति। सा चैत्ताम
पवसेत्। दृष्टचंद्रामभमावास्यां सिनीवालीं प्रचक्षते। एतामेव कुहूमाहुर्न
ष्टचंद्रामथर्वयः। अत्राह गोभिलः। एतामाऽपवस्तव्याः एतादयोभिय
ष्टव्या इति। एतांताः पंचदश्यस्ताऽउपवस्तव्याः एतादयः प्रतिपदस्ताश्चाभि
यष्टव्याः लौगाक्षिणात्र विशेषो दर्शितः। श्रौतं प्रातरुपवसथ्यस्य यागस्य
चतुरो विदुः। द्वाविंशाद्युत्सृजेदंत्यो यागेत्व व्रतकर्मणीति। अत्रोपवसथ्यो
पवासस्याग्र्यांत्वाद्यांतदेशत्रीनंशान्विदुः। यागस्य चतुरोऽंशान्विदुः। अं
त्यो द्वाविंशो पंचदशीप्रतिपत्संधिभागद्युत्सृजेत्। परित्यजेत्। अंत्यमंशं पं
चदश्या व्रतकर्मणि। यागेत्व प्रतिपदश्चतुर्थमंशं। अत्रैके द्वाविंशाद्युत्सृजे
दंत्यायामिति वचनपाठं कृत्वाऽचार्याः पदेः पंचदश्या व्रतकर्मण्यंत्यामेतिप्रति गे॰
पद्युत्पर्वोऽंशधांश्चापरिहरणीय इत्याहुः। तन्न वचनादस्यार्थस्याप्रतीतिरित्ये
को दोषः। द्वितीयश्च। त्रीनंशानौपवसथ्येत्यत्र क्रमेण गणनायास्त्रयोऽंशाः
प्रतीयमानानां परित्यक्ताः स्फुः अत्र पराह्णे यंकावशेषे पर्वसंधौ परमाति पदि
व्यिक्तासे प्रतिपादि चंद्रदर्शनेनैव यागः प्रतिषिध्यत इति वचनार्थस्याऽप्र
वि धानेनामावास्या। तृतीयांशे यदा यागस्तदा पूर्वेफरमावास्या प्र

एवमांवोडपवासः। आग्र स्तेन विरोधश्चतुर्दशीयोदोषः। केनै यागस्य चतु
रोऽष्टा इत्यपेक्षया माह। यत्र पार्श्वः "पंचदश्याः परः पादः प्रतिपदादेः प्रथमा
स्त्रयः। कालः पार्वण यागे स्यादित्यप्याह नविघतो। वृद्धशातातपः। प
र्वणोय स्थानर्थ्य पंक्ष्यासाधाः प्रतिपादस्त्रयः यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो
मनीषिभिः इति प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागनिषेधः। नयस्त्वेवं चतुर्थेऽं-
शे यागे प्राप्ति प्रदः क्वचित्। एषां सि वद्धिलं पंतिभ्रा निरेखासतात्तनीतिया
न भ्रान्तिः। सं धौपजेतेति। संधिरिति तत्समन्वान्त्र यागानुपपत्ते। कम पत्तः
समीपकाललक्षणया पर्वशब्द एव स्पष्टतः॥ संधिमाभितो यजेतेते प्रवृत्ता॥
भ्यामितः पदस्य उभयत इत्यर्थः। अत्र पर्वसमाप्तिकालभेदेन व्यवस्थामाह।
लौगाक्षिः। सर्वाङ्कवाप्य मध्याह्ने यदि पर्वसमाप्यते। उपोष्यते स्मिन्नहनि श्वोभू
ते याग इष्यते। गृहकारिकाऽपि। पंचदशी प्रतिपच्च समेते एकदिने। यहन्नी
यदि तस्मिन्। पंचदशी प्रहते त्युपवासः। पंचदशी हतेन यदि यागः। समे-
नेमिलते इत्यर्थः। प्रकृते दर्श इत्यामासयोरित्यर्थः। पर्वसमाप्तिज्ञाने स्फ
त्यंतरे विशेषः। तिथ्येण रस्या घटिका स्तुया स्फुटं न्यूनाल्पावाप्याधिका
स्तुनासां। अथ घंवियोज्यं तत्र प्रयोजनं ह्रासे वृद्धौ प्रथमे दिने तत्र। इति
परस्मात्तिथ्यंति पदोया घटिका न्यूना धिका वा त्वास्तां पदरं। तद्ध्रासे पू स्फ
र्वदिने पंचदशी दिने वियोज्यां वृद्धौ तु प्रयोज्यं। संयोज्यं। पूर्वतेयाप

ति. ४१

र्वसमाप्तिः सा वेला पूर्वाह्णे दिवसस्य पूर्वार्धे मध्ये मध्याह्ने पूर्वार्धे वा समाप्ते
वा संवेला तदानीमेव तस्मिन्नेवाहनि यागः कर्तव्यः । पर्वचतुर्थांशस्य यागका
लस्याविद्यमानत्वात् । अपराह्णे दिवसस्योत्तरार्धे यदि पर्वसमाप्तिः तदा तस्मि
न्नुपोष्य श्वोभूते यागः । अपराह्णेऽत्र दिवसस्य द्वितीयो भागो नापि
तृतीयो नापि पंचधा विभक्त चतुर्थो भागः । किंतु चतुर्दशी यत्र परे पंच
दशीत्यत्र वाक्ये पितृयज्ञकालविधौ द्विधा विभागस्य गृहीतत्वात् ।
मुख्यार्थ एवापराह्णशब्दार्थः । अह्नोऽपरो भागोऽपराह्णः समासविधौ
पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इति पाणिनिस्मरणा
त् । तृतीयचतुर्थभागौ तु परिभाषितावपराह्णशब्दौ रात्रौ पर्वसमा
प्तौ तस्मिन्नेवोपोष्य द्वितीयेऽहनि यागः । पौर्णमास्यामप्येवं पूर्वाह्णे
मध्याह्ने वा पर्वसमाप्तौ तत्रैव यागः । पूर्वेद्युरुपवासः । अपराह्णे रात्रौ वा
समाप्तौ तत्रैवोपवासो द्वितीयेऽहनि यागः । अत एवाग्निप्रायेणापस्तंबेनाप्यु
क्तं । यदहः पुरस्ताच्चंद्रमाः पूर्ण उत्सर्पेत्तां पौर्णमासीमुपवसेत् । श्वः पूरिते
ति वा । एवाविकां तृतीयां वा सेवेयिनः समामनंति । यदहस्तं न दृश्यते तामामा
वास्यां श्वोभूते दृष्टार इति वा । पूर्णोऽत्सर्पित्पूर्णोऽदिया तां पौर्णमासीं राकां य
त्र पराह्णसंधौ पूर्णो धौ वा उपवसेत् । श्वः पूरितेति वा तिपरस्मिन्नहनि पूर्णो ।
भवितेति वा । यदा पूर्वां पौर्णमासीमनुमानितामुपवसेत् । पूर्वाह्णे मध्याह्ने सं

घौ मन्त्रीत्याभिप्रेतं। यदहर्न दृश्यते चंद्रमा इत्यत्र पूर्वस्त्वज्ञादनुवर्त्यते नाम
मावास्यामित्यतः परश्च इत्युपवसेदित्यनुषंगः। स्पष्टीकृता संस्तत्र्युपयस्त्रा
र्थोभाष्यार्थसंग्रहकारेणा। अपराह्ने एवा रात्रौ यदि पर्वसमाप्यते उपो
ष्या तत्र राका स्यात्सा पूर्वोत्तरपिलक्षणा॥ पूर्वाह्ने वाप्यमध्याह्ने य
दि पर्वसमाप्यते। उपोष्यात्मातिस्तत्र साश्वः पूर्विन्नलक्षणा। अपराह्ने
तृतीयायां वा पर्वसंधिर्भवेद्यदि। उपोष्या तत्र कुहूस्तत्र यदहर्नेतिलक्षणा
मध्याह्ने वाप्यवा मध्याह्ने पर्वसंधिर्यदा भवेत् तत्रोपोष्या सिनीवाली
श्वोनदृष्टार लक्षणा। खर्विका पौर्णमासी तेनैव भाष्यार्थसंग्रहकारेण
नस्या = व्याख्याता। मध्यंदिनात्प्राग्दर्शे दृष्टेत्तरोत्तरे हतीत्येति यस्मिन् प्राक् पर्वणः
संधिरिपंचत्रीया सा खर्विका वाजसनेयिमते तस्यामुपोष्या य्यप
रेद्युरिष्टिरिति। अपराह्ने षट् घटिकान्तरे दिवसे यदा पर्वसंधिर्भवति।
उत्तरदिने च प्रतिपदि षडेव घटिकान्तीयन्ते। द्वितीयायां षडेव तेत्रामा
वास्यादिने प्रातः प्रातः पर्वक्षेत्र तृतीयां शास्याविघमानत्वान्न पर्वचतुर्थांशो
यागकालो न लभ्यते। द्वितीये दिने च षट् घटिकान्तया हृष्टा दशघटिकाप्रतिप
द्भवति। तत्रापि द्वितीयातिथेः षट् घटिकाप्रवेशप्रमाणतत्त्वात्मके द्वादश
घटिकामात्रा प्रातः प्रतिपद्भ्रू येत। अत एव तस्य प्रतिपद्वतुर्थांशस्य प्रतिपि
न्नस्यसद्भावात्। विहितो यागकालो न लभ्यते। तदेवं द्विनद्वयेऽपि विहितका

लाभावात् क यागः स्यादिति संदेहः। तत्रैके प्राहुः। अपराह्णसंधिशास्त्र
बलादेव द्वितीयेऽहनि प्रतिपद्युक्तपर्वशेषेऽपि प्रतिषेधबाधितत्वाद्यागः
कार्यः। अपराह्णसंधिशास्त्रं हि निमित्तवति शेषे। प्रतिपद्युक्तपर्वशेषनिषेध शो
त्व= वाक्यमनुपात्तसंधिविशेषं सामान्यप्रवृत्तं। तेन विशेषनिष्ठेन बाध्य
त इति निवाते यथा मे वत्सपंक्तुमादित्यन्यायसिद्धमर्थं संगृह्य श्लोकेऽयं॥ सं
चिरध्वपराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि। कर्वाणां प्रतिपद्भागे तृतीयेऽपि तद्
ष्यति। तदिदं नातिसमंजसं विप्रतिपत्त्या बाध्यबाधकभावाविघातात्।
त तथाहि। प्रतिपद्युक्तपर्वशेषे यागनिषेधं कः प्राप्तिस्तापेदां। नचापराह्ण
तो ऽन्यत्रोवापि प्राप्तिरस्ति। ननु पन्चायोगविषयत्वा ऽन्यत्रेनाविशेषा ह
न्तः। प्रतिपदायां चतुर्थ्यां योगे यागस्थापितामेवं। पन्चादेः प्रथमा सप्तमी यः का रत्नि
लः पार्वणयागे स्यादित्यनेन तस्य पन्चादित्वेन सामान्येन प्रवृत्तस्य
प्रतिपदाद्यभागत्रये विशेषे उपसंहारात्। पुरोडाशश्रपणकरणा
स्यैवाग्नेयविशेषे। अस्ताऽपराह्णसंधिवाक्येऽप्यभ्युपगते यागे इयत्त इति॥
श्वः शब्दोऽपि पात्रप्राप्तिपन्मात्रे ऽनुपात्ताद्यविशेषे यो यागविधिस्तत्र
एव सामान्येन चतुर्थ्याः शेषप्राप्तिमुपजीव्यतां बाधितानयष्टव्यं तृतीये
ऽंशे इति तृतीयांश विशेषप्रतिषेधो यागस्य युक्तो। अस्ति हि तत्र हेमस्यैव
प्रामाण्यप्राबल्यदीप्ति विशेषमास्थाय पदादित्वेनानजहोतीति प्रतिषे

पः न यावि हितप्रतिषेधत्वात् विकल्प इत्याशंकनीयं। विधेः सामान्यवि
षयत्वेन। विशेषविशेषयत्वेन प्रतिषेधस्यैकविषयत्वाभावात्। किं
पिवाद्यपराह्णसंबंधिवाक्येन प्रतिपच्चतुर्दश्योरपि प्राप्तिः [illegible] बाधित्वा
याग एव विधीयते। तत्प्रतिविषयत्वात् प्रतिषेधशास्त्रम् प्रमाणमेवास्तु।
अथोच्यते। पूर्वाह्णमध्याह्नेऽपि पर्वसमाप्तौ प्रतिपच्चतुर्दश्योर्योगस्य प्रा
प्तिं बोधयति। नेत्र देवं पूर्वाह्णमध्याह्नसंधिशास्त्रं हि पर्वचतुर्दश्योर्योगस्य
विधायकं। ननु ततः प्रतिपच्चतुर्दश्योर्योगस्य प्राप्तिरस्ति [illegible] प्राप्यतेति
न प्रतिषेधात् पर्वकं नदवस्यामेवं [illegible] साक्षियज्ञे हि यागः पर्वतृतीयांशे
ऽपराह्णसंधावपीति चेन्मैवं। ननु पर्वचतुर्दश्यां श्वादि प्रतिपदं [illegible] यावत् प
र्वणो यच्चतुर्दश्यां [illegible] इत्यादि [illegible] पर्वण्यावयागो विहितः। स कथमावि
हिते पर्वतृतीयांशे [illegible] नाविद्यते इत्यनेन वचनेनानादित्तिकि
यते। उच्यते। पंचमी यत्र संपूर्णा द्वितीयायां [illegible] यदि [illegible]
मावास्यां [illegible] कव्यादिकी [illegible] तेन वचनेन अमावास्यान्तसमा
रभ्य षट्घटिकात्मके [illegible] पंचमी पूर्णा [illegible] दिने व्याप्य
नी द्वितीया तु यगामिनी षट्घटिकात्मके [illegible] एवं
विधं [illegible] परा [illegible] प्रातः संबंधि
तृतीयांश [illegible] यागः [illegible] विधीयते। चतुर्दश्यां [illegible] कव्यादिकं

भते

पिंडपितृयज्ञादिका क्रिया। किंच। चतुर्दशीं विकर्षेम इत्यादिभिः
अन्यवचनैरमावास्यान्वयमाश्रित्य पिंडपितृयज्ञादिकं कर्मोपदिश्यते।
यत्तु पौर्णमास्यां द्वितीयेऽह्न्यमावास्यास्तृतीयांशो सर्वे फं पितृभ्यो यज्ञेति:
श्री यस्मात्तद्देवेभ्य अतन्वत इत्यनया क्रमपरंपरया कृत्यामावास्यागः
प्राप्नोति। हंत तर्हि अपराह्णसंधिवशाद्दैः क्रियते। पर्ववत्तु पर्वांशादेशाच्च
ष्टयस्य यागांगत्वेन विहितस्य व्यवस्था क्रियते। नत्वपूर्वस्य कालांतरस्य
विधानं। अपूर्वोऽहि काले विषये यो भवेत् पर्वतृतीयांशो वा भवेत् प्रतिपच्चतु
र्थांशो वा नैतावत्पर्वतृतीयांशो विधेयः। एवं ज्ञाम अपराह्णसंधिवाक्ये
न यागे पर्ववत्तुर्थांशव्यवस्थाप्यते। अपराह्णसंधिविशेषेण प्रतिपत्तृ
तीयांशः। त्रिसंधिभूतैः प्रतिपत्तृतीयाद्वितीये प्रथमांशस्त्रि
देशमध्यरात्रो वा कालसंधिभिः क्रमेण व्यवस्थाप्यते। प्रथमेऽह्नि यागः शक्य व्य=
त इति वचनात्। प्रतिपच्चतुर्थांशस्य यागे सर्वमेव निरस्तत्वात्। तदेवं
त्रिविधकालनिर्णयपर्यालोचनया परमतयेऽपराह्णसंधौ न तस्मिन्नहनि
प्रातः पर्ववत्तुर्थांशाभावेन द्वितीयेऽहनि च प्रतिपत्तृतीयांशाभावात्।
प्रातः पर्वतृतीयांशो यागः प्राप्नोतीति सिद्धं। इयांस्तु तत्र विशेषः। उक्त
त्रयप्रविशेषेण प्रतिपदि प्रविष्टायामपराह्णात्पर्यायेत्तदूर्ध्वं प्रतिपद्य
प्रविष्टायां यागादित्विष्टिः समाप्यते। पुनः प्रयाणीय तत्त्वेष्टिः कर्तव्या।

ग। विज्ञमेरितिः। गार्ग्यप्रभृतयस्तत्र। अन्यान्यपि वचनानि द्वितीयेऽह्नि
प्रतिपत्कालीयशेषलाभमात्रेऽपि यदा वा तस्यां तिथौ सोमो दृश्यते तदा
द्वितीय ॥ मावास्यायां तत्र तीयो शेषयागं विदधति। त्रिमुहूर्ता चेत्प्रतिपदापरा कर्की ध्र
वाचीनं चन्द्रदर्शनाभिनिवदनात् तत्पर्वत्कालीयं शेषयागो विहितः। अ
न्वाधानयागयोः पूर्वोत्तरनियमात्। अन्यत्राप्यादित्येऽस्तमिते चं
द्रः प्रतीच्यामुदियात् यदा प्रतिपत्प्रतिपत्तिः स्यात् तं च दर्शयं यजेत तदा।
प्रतिपद्यानि पतिरात्रिक्रमेण यागान्यपर्वः तत्राप्रतिपदि समुद्दिष्टा वेदश्री
त्वा दधीनमतद्विले। विरमन्ति पर्वदिवा चेत् तत्र सद्यः कालत्व पौर्णमास्या।
यच्च वचनात् भूते गृहे तिवतर्द् दर्शयाममांकुर्वीत ये द्विजाः। विहारं पित्र्यं
च तत्सर्वं निष्फलं भवेत्। एतत् प्रतिपदि दर्शयागं च दर्शनविषयं तत्
९व या वचने विरोधः स्यात्। एतच्च प्रतिपदि सोमदर्शनिमत्ती स्पष्टे करणे कै
दि लिकं प्रतिवादे श्रवणं परिप्राप्तः प्रतिपत्कालीयं शेषलभ्यमाने सोमदर्श
नेन दर्शयागः प्रतिषिध्यते। नदा यजनीयेऽह्नि सोमान्नमयाद्यां तिथौ
दृश्यते। तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दद्यात् द्विजातये। इति कात्यायनवचनेन
मांगल्यमेव स्यात्। त्रिमुहूर्ताद्वितीयाश्वो दृश्यते तेन वचनेन चन्द्रदर्श
नत्वाधानं विधाय पश्चद्दर्शयाम कांक्षि हितेयागे कृते द्वितीये ह्यपि प्रतिप
दि यजनीयाः क्रिसोमश्राद्धे कृच्यमानसंगतं स्यात्। तथा तस्या क्रि

ति.
४८

यजनीयत्वाभावात्। नन्वेवं स्यात्तदा यजनीयत्वात्। तत्र व्याहृतिहो-
त्वादंडदक्षिणादि ज्ञानये इति। एतन्नत्राहुतियोगान्नावात्। व्याहृतिर्निहोम
दंडदक्षिणादानं विधीयमानमुपपाकाङ्क्षिकत्वादसंगतं। सोमदर्शने न
तु पाक्षिके यागप्रतिबोधे ऽभ्युपगम्यमाने पद्ये चंद्रदर्शनेपि सत्ति यय
नेनैव वचनेन व्याहृतिहोमदंडदक्षिणादानसहितेयागो विधीयते।
न चैवमप्यवचनान्यथा एतानि सर्वाणि वचनानि यानि चतुर्दश्यामपि
न यन्वाधानादौ विधायकानि द्वितीये ऽहनि च पर्वकृत्यं यो शेषमा
गस्य तत्त्वपदे ऽवकल्पंते। प्रतिपदि सोमदर्शनं तस्याकारणस्य तत्त्वपत्न
संभवात्। न परमेष्टौ तत्रापराह्णे संधौ परतश्चंद्रदर्शनस्याभावात्। त
दुक्तं। स्मृत्यंतरे। वर्धमानाममावास्यां लक्षयेच्चेदपरेऽहनि। यामांस्त्री
नधिकांश्चापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्। नन्वेतस्याममावास्यायां सर्वो
विभक्तिकस्तासिः। प्रतिपदि यागस्त्वपर्यांसिद्धः। न च तत्र वृद्धौ चंद्रदर्शनसंभवः।
पर्वणो ऽशेन तृतीयेन कार्यात्विष्टिर्द्विजोत्तमैः। द्वितीयासहितेयस्माच्चं
द्रन्या स्थाला यतो ऽनः सर्वाणि तमयाव्यत्र द्वितीयान्वय प्रहृश्यते न कुर्वीत वि
द्वेदेवापराह्णे रवौ। अत्र वचनद्वये यास्त्रिमुहूर्ता चंद्रमस्तो द्वितीयासाग्रा-
ह्या। वचनांतरे तस्य विशेषस्य दर्शनात्। द्वितीयां लग्नह्यमारोपविशेषो
क्तिरनार्थकास्यात्। यदा नयामतया मात्रंप्राया स्या परत स्तोप्यसाम्ये

मात्रा

न प्रतिपदपि तावतीतदा सोमदर्शने तद्यागे निवारिते पूर्वे कस्मादमावास्यात्
तीयांशे यागोऽनुष्ठि प्रीत्यल्पिकायां च द्वावपि यदि प्रतिपुत्सोमो दृश्यते।
तदा पीछमेव अपरान्हसंधिवचनेन तस्यो अते यागदर्शनं इति। प्रतिपदि
यागो विहितः स प्रतिपदि चंद्रदर्शनमात्रविषयत्वे वेदितव्यः। पौर्णमास्य
पि संधिविशेषवशात् निर्णीतस्तु तत्रायं विशेषः। अपरान्हसंधौ यदि।
द्वितीये दिने प्रातः प्रतिपत्तृतीयांशो लभ्यते। तर्हि तत्रैवेष्टिः कर्तव्या।
वे = नान्यकुर्वि च शाखे यमाप्ति पूर्वविकायां तु वाजसनेयिसमाम्नातायां पू
र्वान्हसंधिमत्यामपि उपक्रमः एव क्रियते। द्वितीये वासरे प्रतिपत्तृती
यांशोपि प्रातःकालीनो यागोऽनुष्ठीयते तृतीयांशो संभवात्। तस्मात
कोष्ठापूर्वपरे वरिष्टिरिति वचनात्। सोयं खर्विकापक्षो वैकल्पिकः।
यस्मादापस्तंबादयः स्पष्टः स्मरन्ति तत्र कान् मानि रूपो व्याप्तपूर्वान्ह मध्यान्ह सं
धौ स्मरन्ति। खर्विकां पूर्वान्हसंधिमतीं वाजसनेयपक्षे यत्नेन पौष्यामुप
मा = लभ्यते नाना मध्यन्दिनं यमापितान्हिरो धनीमस्यां पक्षे तिमनुपलभ्य परमन्याय
विदः संतो विपरीतमर्थ स्मरेयुस्तन्मन्तदपि हृदि पक्षान्तमेतमेव प्र
तः पक्षान्ति व्यवितक्रान्त। खर्विकानुमत्यो रूपवासाविषयो विकल्पः एव भ
वति। तयोर्यामास्यीस्तघः कालास्तघः समानेऽहनि यागो वान्वाधाना
धारम्भस्य यागः सायन्हकाला। अनयो पक्षयोर्व्यवस्था भाष्यार्थसंग्रह
मा =
समाप्तौ। मासघः काला। अमावाह्य कालः। यस्मां पूर्वेधु रन्वाधानादि द्वितीयेऽहनि यागः ४१

प

ति॰ ४५

कारेनोक्ता। अत्वाहितश्चत्वरशोर्गतासौः। एवं च करेण खलु पौर्णमास्यां। आ
वर्त्तनात् प्राकृयदि पर्वसंधिः स्यात्तदा वाक्रियते समाप्तिः। सर्वस्य कर्म
ण इति शेषः। कात्यायनोप्याह। संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक् चैव वर्जनात्
द्रवेः। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यःकालविधौ तिथिरिति। तथा पौर्णमा
स्याग विषयेण यष्टव्यं चतुर्थ्यंशः इति प्रातःकालीनस्य प्रतिपच्चतुर्थ्यां
शस्य प्रतिषेधः। तत्रापस्यापर्ववत्त्वात् अन्यतः प्रतिषेधासिद्धेः दर्शयाग
नु प्रातः प्रतिपच्चतुर्थ्यांशस्यापि वपूर्वं भावितात् सोमदर्शनेनैव प्रतिपन्नासिद्धे
र्न यष्टव्यं तुरीयेंऽश इति प्रतिषेधस्यानर्थक्यं। एतेदेवनर्थक्यं तात्पर्यं परि तत
हार्यं पर्युदासो यामिति। केनचित्तुक्तं तद्दत्तानपिजंभिन्न। पौर्णमास
यागविषये पर्वत्वस्याज्ञानात्। पर्युदासपक्षे च। न यष्टव्यं तुर्यांश इति।
अवतुर्थेंशे यष्टव्यमिति विधिपरो वाक्यार्थः। तत्रकरं तांसिनाद्दिलं।
यंतीति निंदार्थवादो न संगच्छते। न हि यत्रैव यागो विहितस्तत्रैव निंद्यते। ना
तो र्थवादसंगतेरर्थज्ञानानन्यत्वात् विजृंभितं। यानि वचनानि पातित
ते भ्यो न्यत्यात्यकत्वं निर्णये नैवानिर्णीतानि विषयाणीति न लिख्यंते। षोड
स्थि शोऽहन्यक्तमे त्रिमुर्ध्यापंचदशेऽहनि वर्त्तते द्वर्शे जघन्येष्टिं पाष्पा सप्तद
शेऽहनीति। सप्तदशेऽहनीष्टिस्तु रभ्यमाणा नंदगान्वा चानादित्वासा पा
पास्सप्तदशेऽहनीत्यनेन प्रातिपि व्यनेनैवं पूर्वपक्षः। षोडशेऽहनि उपवासेच्छ

नेयागः अत एवात्र पर्वसंधानवकर्म बौधायनः प्रतिषेधयति। यत्रोपवस
थं कर्मयजनीयो वायो दर्शं भवेत्स मदर्शं वापि तत्र यत्नेन वर्जयेत्। न चात्र
यो दर्शसम्नदर्शयो रक्तो रुपवसथ्यस्या प्राप्तेरसौ प्रतिषेधो नावकल्पते। स
त्वं(=)उपवसथ्यकालः तुल्यपर्येयंति न्यायं वादो नान्वरितेन द्विवीति तद्ध वि
रुध्यतीति सर्वमनवद्यं। एवं प्रकृतिं विचारित्वा इदानीं विकृतिं विचार्यते। तस्या
प्राकृतं सर्वमंगजातमतिदेशात् प्राप्नोति। प्रातःकालः पूर्वे कृत पर्वासः।
यथोक्तपर्वस्तत्पर्वंशादिकालः। प्रतिपदि प्रविष्टायां … पूर्णतपरस्यामेव मा
दोस्तर्वास्मिन्नंगकलापे प्राप्ते अकृत्यापुनरमावास्यायां पौर्णमास्यामिष्टिः
पशुर्विधीयते। यद्ध्याप अनासोमेन यजेत। सोमावास्यायां वैव पौर्ण
मास्यां वा यजेतेति। तदपराह्णसंधौ रात्रिसंधौ प्रातःकालीनायाममावा
स्यायां पौर्णमास्यामेव विकृतानुष्ठानं कर्तव्यमित्येतद … प्रकृतानिष्टेतो तद्दर्शा
र्तमासयागो प्रातिपदेवाके योति यदा न पूर्वाह्णे पर्वसमाप्तिः तदा प्रातरेवा
प्रात्नयोः प्रकृतिविकृत्योः किमादौ कर्तव्यमित्यपेक्षायां आपस्तंबाचार्या
हः। प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वाद पूर्वमतेस्यादिति। अपूर्वं विकृतिं प्रकृतेरंते प्रकृतेः
समाप्तेः स्य … पूर्वोक्तत्वात् प्रकृतेः एतदेवस्पष्टमाह सत्यः। अकर्तव्यं नान्याः
यादपर्वसंधिः कृत्वात् तस्मिन् प्रकृतेः विकृत्यां न देवयागः। परतो यदि स्यात्तु
तस्मिन् विकृत्या प्रकृतेः एव। पश्चाद् व्युक्तं। अत्र पूर्वदृष्टो भवति नियतं पर्व
पौर्णमास्यां वा यजेत। आपस्तंबेनापि "यदिष्ट्या यदि प

संधिः परस्तात्कृत्वा तस्मिन्न हतिन पश्चुं स यपव श्चन्वा अपरस्यापि प्रकर
निरस्य केवल पूर्वसंधि पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन प्रकृति मध्यन्तुस्यात्पशु सयपवेति ।
अथ मलमासो निरापयेन निर्मलीकरिष्यते । तस्य लक्षणं प्रसिद्धं तेनैको
निपूंत्राबैकवारे यस्मिन् सस्यादिलक्षणः चांद्रो मासो असंक्रांतो मलमा
लः प्रकीर्तितः । अत्रहार्यनन्नु युगपूर्वकमत्र सो रा न्मा ता न्त ध्यायत्तिष्य
व ह्महिमा प्रमुणा नात् । यस्त्वनका दिविचिकित्सितवा सरायंत अत्रा
न्नात्रचापिका दिकर्मार्दी मानात् । शुक्ल प्रतिपदादि दर्शान्तान्मांवास्यां
नश्चांद्रो मासः । स यदा रविसंक्रांतिरहितो भवति तदा मलमास
इति कथ्यते । सपवकवतां तरे व्याधिमासो मासि भुक्त स्वपोदपीम
त इति पर्यायो हृदयते अमावास्या महोरात्रे यदा संक्रमते रविः सत
मासः पवित्र स्यद्तीते ह्यधिको भवेत्र अमावास्यां प्राप्य यदा तृ
हतिवाराश्चैवा रविसंक्रमति तदा चांद्रो मासः पवित्रस्यात् । यदा ॥ त
रमावास्या प्रात्र्यहोरात्रं त्री नैमिति प्राप्ते यदि संक्रमति । तदा चां
द्रो मासो ऽधिमासः स्यात् । चैत्रादर्वाक तोधिमासः परतः स्त्व
धिको भवेत् । दृष्टांतिसर्व च पा स्त्रेषुतस्मिन्नर्तिस्त्रयोदशी तस्मि
न्नाधिमासे पत्युत्तव्यं । तदा वृहस्पतिः नित्य नैमित्तिके कार्यात् प्र
यत्तः सत्मालि मुक्तोत्तो पर्यभ्याद्ग्रंगज छायाया प्रेत पक्षाद्धंत ष्येकत्र । नित्यमा

वश्यकं यत्प्रागुक्तविशेषज्ञानमात्ररूपेणैव विहितं। तन्मलमासेपि
कर्त्तव्यं। अहरहः श्राद्धपंचयज्ञादि देवार्चनातिथिपूजादि नैमित्ति
कमंग्न्यनुगमनादि तन्निमित्तपत्युरेव प्रयत्नानानियीनेनतन्निमित्तेन विहि
तं। यत्तु चन्द्रसूर्योपरागादौ जातकर्म स्नान दान श्राद्धादि तद
पि मलिम्लुचे कर्त्तव्यं। तीर्थश्राद्धं गजच्छायाश्राद्धं प्रेतश्राद्धं च मलि
म्लुचे कुर्यात्। तीर्थश्राद्धगजच्छायाश्राद्धं तदुभयं ताननित्यं अकरणे
प्रत्यवायाभावात्। नापि नैमित्तिकं। तीर्थसंबंधस्य गजच्छायाया
निमित्तस्यैव पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वात्। अतस्तयोः पृथक् ग्रहणं।
गजच्छायात्र गजस्यैव यास्त्वर्वस्यां दिशि वर्त्तते। सा ग्राह्या। विश्वा
मित्रोक्ता। परमान्नं वयो दद्यात् पितृणां मधुना सह। छायायां
तु गजेन्द्रस्य सर्वायां दक्षिणामुखः। यदेंदुः पितृदैवत्ये हंसश्चै
व करे स्थितः। याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता॥ इ
ति या परिभाषिता गजच्छाया साप्यत्र मुख्या। असंभवित्वा च
मलमासे हंसश्चैव करे स्थितः इति वचनात्। हंसः सूर्यः करे। हस्ते
स्थितः। तदा कन्यासंक्रांतेर्वर्तमानत्वान्मलमासत्वाभावः। प्रे
तश्राद्धं नित्यत्वेन मलमासेपि प्राप्तं। यत्तत्र पुनर्विधीयते। तत्संवत्स
रमध्यपतिते मलिम्लुचे एकं मासिकं कृत्वा द्वितीये मासि[illegible]पि

२६

ति· मत्यधिकं कुर्यादित्यन्ये । यदाह वसिष्ठः । संवत्सरमध्ये यद्य-
८१ धिमासो भवेत् । मासिकार्थं दिनमेकं वृद्धिं नयेत्कं । वृद्धवसिष्ठोपि । त=
श्राद्धीयः हनि संप्राप्ते अधिमासो भवेद्यदि श्राद्धद्वयं प्रकुर्वीत एवं
कुर्वन्न मुह्यति । श्राद्धद्वयमिति श्राद्धद्वयं कुर्याधिमासोत्तरमासयोः
कुर्वीति वासिष्ठवचनानुसारेणायेदितव्यं । यदा पुनः सप्तमासा द्वा
दशमासा एवाधिमासो भवति तदा तस्मिन्नेव मलिम्लुचे । सर्वप्रेत
श्राद्धसमापनीयं सारणां । असंक्रान्तेपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं सपिंडीकरणं तथा । आब्दिकं प्रथमं तत् नाब्दिकं य
त् आब्दिकान् मकां हत्न सर्वदिने क्रियते । मासिकं तद्वादशं । मत्ना ह
स्वेव यदाब्दिके संतं क्रियते । यदि सर्वमेव द्वादशाहादौ सपिंडकरण
न कृतं । यदा सर्गो संवत्सरे सक्रियते । तदा ष्णपणादिकं नास्ति स-
पिंडीकरणेनैव तस्यापि सिद्धेः । तदुक्तं सर्गो संवत्सरे पिंडः षोडशः
परिकीर्तितः । तेनैव सपिंडत्वं तेनैवाब्दिकं मच्यते । पिंडशब्देन श्राद्धं द्वि:
लिद्यते । षोडशः पिंडः षोडशश्राद्धमित्यर्थः । नित्यनैमित्तिकं मा
सिकादीनां प्राप्तानां प्र पंचमाह । यमः । गर्भे वा सूतिके मत्स्येयस्त्र द्वक
र्मणि मासिके । सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् । तीर्थश्रा
द्धस्नानं जपो होमो यववीहितिलादिभिः । जातकर्म किर्मणि नवश्रा

द्धं तथैव च। मघा त्रयोदशी श्राद्धं श्राद्धान्यपि च षोडश। चंद्रसूर्यग्र
हे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं कार्याणि मलमासेपि नित्यं नैमित्तिकं त
था। जातकर्माणि यच्च श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च। मलमासेपि तत्का
र्यं व्यासस्य वचनं यथा। मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं
मलमासेपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन। आब्दिकं प्रथमं यस्मात्त
त्कुर्वीत मलिम्लुचे। त्रयोदशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकं। एतदपि
मलमासमृतविषयं। एवं वचनेऽस्याविरोधस्य दर्शनात्। अन्यथा
हि व्यासवचनविरोधः। अस्यार्थः। मलिम्लुचे मृतस्य यत्प्रथमा
ब्दिकं तन्मलिम्लुचे कुर्वीत। तस्य प्रथमाब्दिवत्सरे मलिम्लुचासंभ
वात् तृतीयवर्षे पूर्वस्मान्मलमासादन्यो मलमासो भवति तस्मा
न्मलमासे मृतस्य प्रथमाब्दिकं मलमासे कदाचिदपि न प्राप्नोति।
अतः पूर्वार्द्ध नित्यत्ववादः। यदा गच्छता कालेन मलमासमृतस्य पुनरा
ब्दिके प्राप्ते स एव मलमासो भवति। तदा तस्मिन्नेव मलमासे मलमा
समृतस्य पुनराब्दिकं प्रतिसंवत्सरविहितं श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थः। प्रति
संवत्सरश्राद्धेनाधिमासं विवर्जयेत्। नित्यानि यानि त्वन्यानि ता
नि श्राद्धं तथैव च। अस्य वचनस्य पूर्वार्द्धं मलमासमृतविषयमेव मलमा
सेपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत्प्रतिसंवत्सरे। साधिवत्सरे न कर्त्तव्यं तत् श्राद्धं तन्मृतानाह

ति॰ नि॰। अस्यापि पूर्वार्द्ध मालिम्लुच स्तत्वविषयं। संवत्सरं प्रथमाब्दिकान्त
४० न्तरवर्द्ध तत्ववित्थि येन मृतोऽपि मासे इत्येतान् मनुष्याह जातकर्मणि यस्तु
द्ध दर्शश्राद्धं तथैव च। प्रतिसंवत्सरं यच्च पूर्वभागे प्रकीर्त्तितं। पूर्वमा
ने धिकमासे प्रतिसंवत्सरं चैवेत्यस्यापि मलिम्लुच स्तत्वएवविषयः।
मासस्त्रयोदशो यत्र तत्र श्राद्धकल्पनं भवेत्। पूर्वापरावधौ तत्र कल्पं कु
र्याद्विचक्षणः। यस्मिन्राशौ गते सूर्ये विपत्तिस्याद्द्विजन्मनः। तस्मि
न्नेव कर्त्तव्यं पितृकार्यं मृताहनि। अस्यापि च व्यतेस्य मलमासमृ
तस्य प्रतिसांवत्सरिकं पुनरस्मिन्नेव मलमासे प्राप्ते कर्त्तव्यमित्य।
र्थः। अनन्ताधिमासे प्राप्ते यथान्न कर्त्तव्या। तत्तदाप घाधस्यो। व्याति
पितामहः। व स्पानु दिवसे मासः काश्यितो वादश यगोः। पूर्वार्द्धन्तु
परित्यज्य कर्त्तव्यान्युत्तरे क्रिया। पैठीनसिः। श्रौतस्मार्त्तक्रियाः
सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः। त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति संस्थि
ताः। तस्मात्त्रयोदशे मासि कुर्यात्ता न कथंचन। कुर्वन्न तत्फलमेवाप्नु
कुर्यात्पापं विना प्रायम्। सामान्येन मलमासे क्रियामात्र प्रतिषेधे
प्राप्ते= प्राप्ते विशेषो धिक मासे नास्ति इति वदति। तत्र स्मृतिः न कुर्यादधि
के मासि कर्माकर्म कदाचन। मत्का नैमित्तिकं श्राद्धं तद्वित्तत्रैव कीर्त्ति
तं। कर्माकर्मपदेन काम्यं कर्मोच्यते। तद्धि फलकामैः क्रियमाणं।

त्वात्कर्म। अफलकामैरक्रियमाणत्वादकर्म। कर्मवत्तदकर्म चेति
कर्मधारयः। तथैवाह प्रजापतिः। नकुर्यादधिके मासि काम्यं
कर्म कदाचन। मृतकान्नैमित्तिकं श्राद्धं तत्क्रतं तत्रैव कीर्त्तितं। तस्य काम्य
कर्मणो अधिमासे प्रारंभः प्रतिषिध्यते। यस्य मासविशेषनाम
संबंधेन विधानं। तथा वैशाखे अक्षय्यतृतीयाव्रतस्य तस्मिन्म
लमासे वैशाखेनारंभः। ज्येष्ठे सावित्रीव्रतस्य आषाढे वा तिमी
मासव्रतानां श्रावणे जन्माष्टमीव्रतस्य। आरब्धस्य काम्यकर्म
णि समाप्तिकालादर्वाक मध्यपतिते अधिमासे पि काम्यं कर्म का
र्यं। यथा चातुर्मास्यव्रतानां कार्त्तिकावधिकानां संकल्पितानां मध्ये
परित्यागस्य संकल्पविरोधे नात्यायत्वागं तथा उपाकर्म वह्व्यं च
काव्यं पर्वोत्सवं तथा उत्तरे नियतं कुर्यान्नवैनाग्निं फलं वेत्तः। पारा
शरः। पक्षद्वये ऽर्कसंक्रांतिर्यदा न स्यात्सितासिते। तदा तन्मासिकं
कार्यमुत्तरे मासि कारयेत्। तन्मासिकशब्देन तस्मिन्वैशाखादि
संज्ञिते मासे वैशाखादिसंबंधेन यद्विहितं तदुच्यते। तदेवोत्तरे मासि
कारयेत्। नात्यत्सामान्यविहितं। रविणा लंघितो मासः श्चांद्रः ख्यातो म
लिम्लुचः। तत्राविहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्। एवं षष्टिदिनो मास
स्तदर्धं मलिम्लुचे त्यक्त्वा न उत्तरे कार्यापित्र्यदेवादिका क्रिया

ति॰
४९

विवचनद्वयेमासविशेषसंबंधनामसंबंधेन याद्दिहितं तन्मलमा
सपरित्यागेनोत्तरे विधीयते। व्याघ्रः। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रो
र्मृताहनि। मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा। द्वौ मासावेक
नामानौ स्यातां संवत्सरे यदि। पूर्वे तु पितृकार्याणि देवकार्याणि
चोत्तरे। पूर्वे तु पितृकार्याणि वृद्धिसंधीनि कार्याणि। उत्तरे देवका
र्याणि पवित्रारोपणानि गणेशादिकुलधर्मप्राप्तानि यान्युत्तरे
क्रियमाणानि तदुक्तानि। न वलुप्तविधिकानि भवंति। गृह्यपरिशि
ष्टात्। मलवदंति कालस्य मासं कालविदो जनाः। तेनात्र विशेषवि
ध्यामलत्वात् नावश्यकादि घेः। आवश्यकार्ये शं पूर्वमासे तद्विधेर
न्यत्र विशेषेषां मलमासे तत्रैव चेत्। यस्या मतरे मासे क्रिय
माणायां नास्ति विधिलोपः सावशेषत्वात्। यथा वसंते वसंते
ज्योतिषा यजेतेति। वसंतविहितस्य ज्योतिष्टोमस्य मलिम्लुच
वैशाखे परिग्रागतो नरस्मिन् वैशाखे क्रियमाणे स्य वसंतप
वहनत्वान्नास्ति विधिलोपः। आग्रयणमपि विशेषत्वात्। तस्मा
त्सापत्तरे पवित्रे प्राप्तेति। कल्पतरौ। अत्र वषट्कारहोमाग्नपर्व
वाग्रयणं तथा मलिम्लुचे कर्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्। इति।
न दान्तिकालेशो माकाग्रयणादिवर्ज्यं। ज्योतिःपराशरः। अग्न्याधेयं
प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च। वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः।
मांगल्यमाभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत्। प्रतिष्ठा देवतडागवा।

परिहृत्य पारमाणामप्यापनं। यत्काम्या नित्यान्यपि पुंसवं येविधी
यमौनाद्यन्तरे संक्रांतौ क्रियमाणा येक्षकालपत्रहृत्ताभवंति। दाना
ति। महादानत्वेन याति शास्त्रे प्रसिद्धानि षोडशमहत्संज्ञकानि व्रा
तानि काम्यान्या रंभे शेषाणि प्रसिद्धानि न्येतानि मलमासे विव
र्जयेत्। यथा वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यत्त कर्म च। न कुर्यान्म
लमासेपि महादानव्रतानि च। अन्यत्राप्युक्तं। उपाकर्मतत्योत्स
र्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः। मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं।
प्रसवाहे जन्मादिने यद्युत्सवो वृद्धिमातसंज्ञकः। पैतृकं प्रेतसंबंधि
कर्म अमावास्या श्राद्धं च वर्जयित्वा। हारीतः अधिमासे न कर्तव्यं
श्राद्धमाभ्युदयं तथा। तथैव कर्म यत्काम्यं वत्सरात्प्रथमाद्दते। का
म्यमपि कर्म मलमासे नारंभेत्। वत्सरात्प्रथमाद्दते। प्रथमसंव
त्सरं विहाय श्राभ्युदयिकं मलमासे न कर्तव्यं। प्रथमेन संवत्सरे म
लमासे प्राप्ते सपिंडीकरणं विहितं तदुत्तरदिने यदाभ्युदयिकं विहितं
तन्मलमासेपि कर्तव्यं। यथोक्तं। भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिंडः
शिष्य एव वा। सहपिंडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयिकं ततः। इत्यत्र वाक्ये
भ्युदय शब्देनाभ्युदयिकं श्राद्धं विभाग प्रकरणे विश्वरूपाचार्ये
णा व्याख्यातं। तथा। सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्किंचित् श्राद्धिकं भवेत् इत्यं

ति॰ वाप्यादिवाश्च तत्तिन्न कुर्यान्मलिम्लुचे। तथा कृष्णशृंग आह। संवत्स-
५८ रावि रेकौ वै मासश्चैव त्रयोदशात्मकस्तराशा मासो सो तस्माद् दैवविग-
हितः। तस्मात्त्रयोदशो श्राद्धं न कुर्यान्नोपपत्तिः स्मृते। तस्मात्त्रयोदशे म-
लमासे श्राद्धं न कुर्यात्। ततमपि पत्नी तोपपत्तिः स्मृते। एतच्च प्रतिसां-
वत्सरिकविषयं। यथाह व्याघ्रः। वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृते-
हनि। मलमासे न तत्कार्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति मैत्रेके। तस्मात्त्र-
योदशं श्राद्धं न कुर्यान्नोपपत्तिः स्मृतेति पठंति। व्याख्यातं चैवमिदं।
यत्त्रयोदशं यन्मलमासे मासिकं प्राप्तं। तन्मलमासे न कार्यमिति।
तस्मात् वा स्यात् श्राद्धं त्रयोदशमपि मलमासिकार्यं तान् प्रतीदं-
वक्तव्यं। किं त्रयोदशं मासिकं किं नवा वचनेन तत्प्राप्तमिति मा-
सिकविधिवचनेषु तावदेकत्रएकादशमासिकानि श्रूयंते। श्राद्धमेका-
दशो वाह्नि द्वितीयं द्वादशे हनि। त्रतीयं न्यूनषण्मासे न्यूनसंवत्सरा-
ह्निके मासिकानि दश षोडश च प्रेत श्राद्धानि षोडशेत्यत्र वचनात् अ-
परे वं षण्मासिकाद्विके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युः करे वक्ते। मासिकानि स्व-
कीये काले दिवसे द्वादश सपिंडनात् आह्निके स्यएण्यकुग्रहणमभावात् द्वाद-
शेध्यतं। पूर्वस्मिन् वचने आह्निकस्य पृथक् ग्रहणात् एकादश मा-
सिकानीत्यभिहितं। युक्तं चैतत्। द्वादशमासात्मकत्वात् संवत्सर-

एकादश मासाः संवत्सरस्येति श्रुतौ एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं प्रतिमासं
तु वत्सरमिति वचनात् । प्रतिमासं विहितानि मासिकानि द्वादशैव भ-
वंति । त्रयोदशं त्वन्मासिकं न क्वापि विधीयते । न च लोके प्रसिद्धं । वै-
शाखादि मृतस्य प्रथममासिकं ज्येष्ठादावेव भवति । न तु तस्मिन्नेव ।
मृतमासे पुनरस्मिन्वैशाखे शुद्धे मलमासे वा प्राप्ते द्वादशमं मासि-
कं भवति । न त्रयोदशं मृतस्त्रयोदशमासिकस्य संभवोपि वास्ति ।
कुतस्तस्य मलमासे प्रतिषेधः । वैशाखमृतस्य कृत्यास्मिन्वैशा-
खे पूर्वमेव मलमासे सति यत्प्राप्तं मासिकं तद्द्वादशमासस्यैव भवतीति
न कश्चित्त्रयोदशस्य मासिकस्य संभवः । अमावास्या श्राद्धं वैशाख-
मृतस्य द्वादशाहे कृतसपिंडकरणस्य तस्य वैशाखामावास्यायां
प्रथमं संभवति तस्मिन्वैशाखे तत्त्रयोदशं भवति । तदेवं त्वांत्या
मासिकमपि द्वितीये त्रयोदशं भवतीति मन्यमाने त्रयोदशं मासि-
कं वचनेनानिषिध्यते । नामावास्या श्राद्धमिति विवेचितं । तस्मात्त्रयो-
दशे श्राद्धं न कुर्यादित्येवं ग्रंथांतरे दृष्टकस्मीरादिपठितपाठोन्यथा पाठः ।
तस्मात्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिंदुसंक्षये । इति । कस्यचित्पाठः । सोपि
प्रमादपाठ एव । प्रदीपग्रंथे हरिहरग्रंथे चालिखितोयं न कुर्यात्तत्रोपविष्टे
न इति पाठेन सर्वसंवादात् । व्यासवचनविरुद्धश्चैष पाठं पैनात्तक

नि०
५१

भोगि यच्छ्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च। मलमासेपि तत्कार्यं व्यासस्य वचनं य
था। अतोत्र तृतीये मलमासेपि श्राद्धस्य विहितत्वात्। मासद्वयेब्दम
ध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत्। प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तर
इत्यस्माद्वचनाद्यस्मिन्नब्दे यदा द्वौ मासावसंक्रान्तौ भवतः तदा वै
परीत्येन पूर्वो मासः प्राकृतः अयमत्यर्थः उत्तरोधिमासः अधिमा
सं कथितो विधिनिषेधाः उत्तरस्मिन्मासे भवन्तीत्यभिप्रायः ज्यो
तिःसिद्धान्ते॥ घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि। मकरे वा
थ कुंभे वा नाधिमासो विधीयते॥ अस्यार्थः॥ घटस्तुला दिश्चरा।
शिशुकुंभान्तेषु स्थितेषु सूर्ये अधिमासस्य संभवो नास्ति। भाद्र
पदामावास्यायां कन्यागते सूर्ये भूत्वा अन्यामावास्यां विलंघ्य
प्रतिपदि द्वितीयायां वा तुलां गच्छति। तदा प्रतीतोऽधिमासो भवति।
कन्यागते सूर्ये षोडशदिनानि श्राद्धं प्रति विद्यमानोपि मलमासो
नास्तीत्यर्थः। कन्यासंक्रान्तिनिमित्तानां श्राद्धानां षोडशदिवसे
षु नैमित्तिकत्वात्। नैमित्तिकस्य श्राद्धस्य मलमासेपि तत्प्रतिषे
धः॥ यथाह प्रजापतिः। न कुर्यादधिके मासे काम्यं कदाचन। नै
मित्तिकं श्राद्धं तद्धि तत्रैव कीर्तितम्। नैमित्तिकं च श्राद्धं प्र
तिकन्यासंक्रान्तेः [illegible]। कन्यागते सवितरि यान्यहानि तथो

उत्तरभागे इत्यर्थः क्वचिन्न पैव पाठः ॥ पं० १२

दृष्ट्वा क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृणां दत्तमक्षय्यमिति मलमास
निर्णयः ॥ इति अनंतभट्टकृतात्तिथिनिर्णयः समाप्तः ॥ अथ संक्रां
तिनिर्णयः ॥ तत्र देवीपुराणे द्वादशैव समाख्याताः समा संक्रां
तिकल्पना। सप्त धारास्तु बोद्धव्या एकैकैव पृथक्पृथक्। धारा
यमर्थः। संक्रांतिकल्पनाः संक्रांतिभेदा द्वादशैव मेषादयो मीनां
ताः समाख्याताः तेषु संक्रांतिसामान्यसंबंधेन विहितानां कर्मणां सा
माः साधारणा इत्यर्थः। उत्तरार्द्धस्यार्थः। सा पुनः संक्रांतिरेकैकैव प्र
त्येकमेव मेषादिसंभवो बोद्धव्या पृथक्पृथक्। मंदा मंदाकिनी ध्वांक्षी घोर
रूपा महोदरी एवं राक्षसी मिश्रिता चैव संक्रांति सप्तधा स्मृता। अथैकाद
श्यां श्राद्धमन्वाहार्यं च सर्वदा कर्तव्यं सततं विप्रैरन्यत्र वासरा
शरः। तत्र विष्णुसंबंधेनीयनजाना मंदादिसंज्ञा भवति। तद्
र्शयति मंदा ध्रुवक्षितीयाम्रदो मंदाकिनी तथा। क्षिप्रे ध्वांक्षी विजा
नीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता। चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे क्रूरे च राक्षसी।
मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रे ऋक्षे प्रसंक्रमे। अस्मीयवचनाद्वामस्य
मर्थः। संक्रांतिकल्पना संक्रांतिभेदा द्वादशैव। विहितप्रतिविधेः। म्न
कर्मस्सत्माः साधारणा इत्यर्थः। ध्रुवाणि त्रीण्युत्तराणि रोहिणी
च मृदुन्यनुराधा चित्रा रेवती मृगशीर्षकः क्षिप्राणि हस्ताश्विनी।

ति॰
५२

पुष्यस्य उग्राणि पूर्वात्रयं भरणी मघा च । चराणि पुनर्वसु श्रवण धनि
ष्ठा स्वाति शतभिषग् इति । क्रूराणि मूल ज्येष्ठा श्लेषा आर्द्रा । मिश्राणि ।
कृत्तिका विशाखा च । अर्कादिवारे अपि मंदादि संज्ञा ज्योतिशास्त्रे
प्रयुक्ते घोर कें क्रूर नक्षत्रे ध्वांक्षी दोत्तप्रतारके महोदरी चरे भूमिमैत्रे मं
दाकिनी क्षिप्रे महाग्रे ध्रुववेदे ध्रुवे मिश्रे मिश्रा । मृगो मत्त्वा राक्षसी दा
रुणो मंदि संक्रांति सा विनेत्रटनाड भयपोगे हष्टाहष्टवाकुलंप नवत्ति ।
मिश्रे मिश्रं फलमिति मंदादीनां दृष्टफलमाह । मंदा द्विजेषु वित्त
याते या मंदाकिनी नृपे । ध्वांक्षी वैश्येषु विज्ञेया घोरा शूद्रे सुखप्र
दा । महोदरी न चौराणां शौंडिकानां तथा वहा राक्षसी पुक्कसा
दीनां येवान्ये क्रूरकर्मिणः । सर्वेषामेव कारूणां मिश्रिका प्रति
वाहिनी । वेलाविशेषफले विशेषमाह । नृपापीडां तेव पूर्वाह्ने
मध्याह्ने न द्विजोत्तमाः । अपराह्ने तथा वैश्यामस्ताशत्तामितिर
वौ । पिशाचा सप्रदोषे च अर्द्धरात्रे च राक्षसाः । अपररात्रे च पीड्यंते न
र्त्तकाः । कालेन संक्रांतिर्दृत्ति गोस्वामिनो जनान् हंति प्रव्राजिता
न् सर्वान् संध्याकालेन संशयः । तथा संक्रांतीनां महाशर्ये कुक
र्म्मिषु पुण्यकालविशेषमाह । अतीतानागतो भोगा नाड्यः पंचद
श स्मृताः पुण्यपापविभागेन फलं स्त्रीप्रयच्छति । देवी संक्रांतिः ।

अतीते

मंदादीनां पुनः आयनमं विशेषमाह । त्रिंशत्कः पंचसप्ताहस्त्वेव द्वादश
एकस्य । क्रमेण घटिका ह्येतास्तत्पुण्यं परमार्थिकं । पारमार्थिकं वा
स्तवहत्यर्थः । अनंतवासमयेन क्रमेणमासिपत्वादिक्रमेणानेक सूक्ष्म
क्ष्माविभागेन देवी सर्वगता विभो । देवी कालगता वत्स यथ्याप्त त्मा
प्रकीर्तिता । सा यका सर्वकामानां महाभयाविनाशिनी । एकधाय
कृतकर्मकोटिकोटिगुणं भवेत् । धर्म्माः क्षिवकृत्ते ह्याह राज्यपुत्रा ।
दरस्वादयः । अत्र धर्म्म ग्राधिपशोकादिविषुवा यत्संनिधौ पविषु
वेषुवयद्रा हृदत्तं भवति वाह्नयं । एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखे ।
षुवा । अयने षु विकल्पो यत्तोनिग दितः प्रकरणे । यावद्विंशति क ।
लाअंतकालस्तत्पुण्यं तत्परायणो । निरंशे भास्करे दृष्टे दिनांते दनि ।
नै = णायणो । अयमर्थः । विषुवत्यादि दशासु संक्रांतिषु अत्र दव्वत्तेव
दशादि घटिकात्मके पुण्यकाले जपदान स्नानतर्पणादि माद
वहज्ञाश्राद्धादिना पुण्यविशेषमुक्त्वा अयनद्वये पुण्यकालविशे ।
षमाह । अयने षु पो विकल्प इति । तत्र प्रकरणे । निरंशे भास्करे दृष्टे
इति । घतास्त्रिंशांशाहि मते भास्करे दृष्टे अंगणो तथा शास्त्र दृष्टो दृष्ट
इत्यर्थः । एवं संज्ञाय पाने उत्तरायणकाले सति यावद्विंशति कला ।
अयने ना विंशति घटिका मुक्ता यत्तपो निःयसंवं धान्ना वा धिक्षुकत्या

ति॰ दिवसस्य संक्रान्तिषु स्नानतर्पणादेस्तु जपहोमप्रभृतिनाय
५२ त्पुण्यफलमुक्तं। तत्पुण्यं सर्वं उत्तरायणे स्नानजपहोमादिना प्रा
प्नुयादित्यर्थः। तुल्यार्द्धे दे। तु भुक्तादिनान्ते दक्षिणायन इति। देवस्यो
त्तरायनस्यान्ते। अत्र यतेर्दक्षिणोत्तरायणयोर्विधानान्तरं स्वल्पमित्तिषु रा
णेक्ववनात्। मिथुने त्रिंशांशे विंशति घटिका वर्षोषे सति यदुत्त
रायनकाले स्नानजपादिना यत्पुण्यं मुक्तं जद्दक्षिणायनेपी। फल
तिविकल्पः। विशिष्टकल्पो विकल्पः विशेषो वेत्ति यद्गुणान्तान्त।
येनोक्तं। अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश। कालः पु
ण्ययोर्कसंक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्तितः। संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य
कव्यानि दातृभिः। तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि। अत्रा
दावन्ते षोडश घटिका मेको भागः। स दीर्घो ह्यभिप्रायेणाविरो गउ
धः जाबालेनापि। संक्रान्तिपुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः। त्वं
डस्वर्येपरागेतु यावद्दर्शनगोचरः। पत्र संक्रान्तौ सयमहा
कालस्तु प्रकीर्तितः। इति सर्वत्र गौणकालेतु कर्मबोधितं मा
चरेत्। इति गौणकालेपि स्नानदानादिविधिनाद् तद्विषयाभि।
न्यमपि भावविरोधः। अन्तोऽपि द्विविजानन्ता सतस्पास संक्रान्तिषु उभयपंच
दश षोडश घटिकात्मकः पुण्यकालो ग्राह्यः। उत्तरायणे त्वां तेविं।

विंशति

शतिघटिकात्मको मध्यो भागो ग्राह्यः। दक्षिणायने घटिकात्मका
कालभागः संक्रान्तिकालात्पूर्वमेव ग्राह्यः। तथा मंदादिसंक्रान्तिविशे-
षेषु त्रिचत्वः पंचसप्ताष्टदशद्वादशपक्षवेन्यत्रोक्त उभयप्रतिचत्वः पं-
चघटिकात्मकः कालो निर्णयत्नममत्वेनयायाः संनिहितत्वात् अः
लासामप्यपत्नमोस्मत्ता इतिवचनाश्च संनिहितत्वेन ग्राह्यः। सौम्या
त्रिरात्रायनेविस्मपदेन पादौ दानायनंतोविष्णुवत्समध्ये-
व दत्तमतीति षडशीतिविके महर्षयः स्वल्पयनेच सौम्ये त्रिंशत्कर्वट
केनान्यो मकरे विंशतिः स्मृताः। वर्तमानेतुला मेषवेनाड्यस्तूभय
तो दशः। इत्यादीनि वाक्यानि द्विविधादशात्तापिसंक्रान्तिषु जाता-
स्वत्रादिमध्यावसानेभोगपर्याय उणपकालप्रतिपादकानिप्राय
तमत्वाभिप्रायेणोरुनरुभयत्र उणपकालनिषेधपराणीत्यर्थव्यथा
मिति। अथ रात्रौ सर्वास्मरविसंक्रान्तिजातातस्यविचारः प्रत्यपर्ते त
दा देवी उपरागोभयसंहरौ गृह्णरात्रे वेदुदये स्नापयेपिव। मानाद्रंभास्क
रे पुण्यये महरणे शर्वरीदले इत्यस्यायमेवार्थः। विद्यादिस्वास्तमन
कालहर्द्धं घटिकैकान्यनार्द्धरात्रात्पूर्वमुदये देव दिनोदये किंतुमकरा-
दिषड्राशिप्रकृतत्वरविसंक्रमणैनायनेतोमकरादिषट्संक्रान्तिषु जा-
तास्वित्यर्थः। भक्तोरर्व्यास्तमनादूर्ध्वं घटिकान्यूनार्द्धरात्रात्पूर्वं मकरा

मकोः

माना:

ति. दिकर्कादिषु द्वादशस्वपि रविसंक्रमणेषु नास्मिन्नेव भास्करे पूर्वदि
५८ नार्द्धावसाने दिने द्वे सार्द्धसप्तमुहूर्त्तलक्षणं पुण्यमित्यर्थः। विघ
दिघटिकैकाधिकार्द्धरात्रादूर्द्ध्वं मध्यरात्रे शर्वरीदले इत्यन्तादित्यादि
त्ये सति मकरादिककर्कादिद्वादशसंक्रान्तयः स्फुः। तदा परस्मिन्दिने
पूर्वदिनमाना द्वे सार्द्धसप्तमुहूर्त्तलक्षणं पुण्यमिति। देवोत्तरकोनवि
कृतवान्। अर्द्धरात्रे तु संस्पर्शे दिवा पुण्यमवाप्नुयात्। संस्पर्शमुभयोर्यद्येकम
तिरेके परेऽहनि। अस्यायमेवार्थः। रव्यस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकान्यूना
धः= र्द्धरात्रात्पूर्वं मकरादिककर्कादिष्वपि राशिषु सूर्यसंक्रमे सति मध्यता
गतसंक्रान्तिकालात्पूर्वं पूर्वदिनार्द्धावसाना द्वे पुण्यकाला इति
त्व= तेऽर्थः। संस्पर्शमुभयोर्यदीति मध्यरात्रलक्षणमुहूर्त्तमध्ये यदि
द्वादशस्वपि रविसंक्रान्तिषु जाता सा उभयदिनेऽपि वक्ष्यमाणसंस्पर्श
का वाक्यव्यवस्थायां दिनमाना द्वे पुण्यान्ते च। नवा लिना। आदौ पु
ण्यं विजानीयाद्यया भिन्ना तिथिर्भवेत्। अर्द्धरात्रे व्यतीते तु क्रिये
यं वा परेऽहनि। अर्द्धरात्रेऽन संस्पर्शे यद्वा संक्रमते रविः। तदा दिनद्वयं
पुण्यमत्रापि मकरकर्कटौ। अस्यायमर्थः। यदा मध्यरात्रसमये द्वा
दशराशीनां मध्यात्कस्मिंश्चिद्राशौ रविः संक्रमति। तस्मिन्सं
क्रान्तिसमये या तिथिश्चिरस्मि। सा चेत्पूर्वदिनव्यापिनी तदा आदौ।

पूर्वदिनावसानं पुण्यं। अथ यद्यपरदिनव्यापिनी तदा परदिने पुण्यं। य
पूर्वेद्युरर्धरात्रादूर्ध्वं रवेः संक्रमः स्यात्। तदा द्वितीये वा दिवसे तत्तन्नित्यभा
वेऽपि पुण्यकालस्याद्यं यदा च संहरति मध्यरात्रसमये संजाता संक्रां
ति समयं कालेऽपि तिथ्यरस्मि। सा च पूर्वदिनोत्तरार्धं द्वितीयादि
नपूर्वार्धं च व्याप्नोति। मकरकर्कटौ हित्वा सर्वसंक्रान्तिषु दिन
यं पुण्यं भवति। पित्र्यकर्माणि पूर्वदिने दैवे परदिनमिति। पूर्वाह्णो
वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणां अपराह्णः पितॄणामिति श्रुतेः।
तत्र मकरसंक्रान्तौ परदिनार्धं पुण्यं कर्कसंक्रान्तौ पूर्वमिति।
–व्य ग्राह्यः। अतिरेकोपरे हि न्यूनातिघटिकैकादिकमध्यरात्रादूर्ध्वं
सर्वसंक्रान्तिषु परदिने पूर्वदिने मानार्धं पुण्यमित्येवं विधेर्वे
गृह्यमाणे नाल्पपन्नता। काश्चिद्दुर हा तत्र श्रुता वेदेन परभोगं
पूर्वे वा च परे वा च बली यत्त्वान्यमित्यस्य तिथिवारस्याश्रयेत।
यत्रोभयत्र योगः स्यात् पूर्वे वा च परे वा च। एवं तत्राश्रयेद्भोगव्यतो
ने चोत्तरा परो धर्मप्रवृत्तिरपि। अथासन्नसंक्रमपुण्यं दिनार्धं स्नान
दानयोः। रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्यपने दिवा। यायाः सन्निहि
तानाड्यस्तास्ताः पुण्यतमा मताः। रविसंक्रान्तौ सूर्यस्य सयनादि
पूर्वसंक्रान्तिषु संक्रमणे संक्रान्तिकालासन्नं द्विविधं दिनार्धं पुण्यं तत्र।

नि॰ पिसंन्निहितासंन्निहितेन नाडीनां पुण्यत्वमत्वं च पुण्यतरत्वं पुण्य
५५ मिति। यच्चसावित्र्योत्तरे। अर्द्धरात्रिकयान्यूने यदा संक्रमते रविः।
तदा पूर्वदिनो भागः कालातीते परेहनि। विषुवे ब्रह्ममुहूर्त्तः स्यात्
षडशीति सुखदं तथा विज्ञेयं त्रीणि पुण्यानि कवयो विदुः। यदपि धनुर्मी
नावतिक्रम्य कन्यां वा मिथुनं यदा। पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रम
ते रविः। दिनांते पंचनाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः। उदिते च त
था पंच दैवे पित्र्ये च कर्मणीति। तत्पुण्यतमापेक्षयेत्यविरोधः।
अन्यत्राप्युक्तं। अर्द्धरात्रे कलाहीने संक्रान्तिर्यदहर्भवेत्। तदहः
पुण्यमिच्छंति गर्गगालवगौतमाः। पूर्णे चेदर्द्धरात्रे संक्रान्तिर्यद
हर्भवेत्। तदा दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ। भविष्यत्यय
ने पुण्यास्त्रिंशद्देवाहिदत्तिरो अतीते उत्तरे नाड्य इति प्राहुः पुरा
विदः। पुण्या विषुवती प्रोक्ता दश पूर्वा दश पराः। घटिका पुण्य
कालस्तैः स्नानदानजपादिषु इति। एतान्यपि वाक्यानि देवीपुराण
जाबालदिवाकराणामनुसारेण व्याख्येयानि इति। नारदीयेपि।
अयनं छिन्नभागार्द्धकाला षोडशसंक्रमे। अर्वाक् चेदत्ते एभोगोव्य
तीते चोत्तरायणे अत्रापि पूर्ववत्त्व्यवस्था कार्या। अत्र एवं संति पु
ण्या दिवा केचित् निशायामयनद्वयेन्येतरर विसंक्रांति षुवरात्रौ भो।

गस्यनिषिद्धत्वात् दिवैव तद्योगस्तत्रेति सिद्धं। नक्तं रात्रौ स्नानं कुर्वीत
दानं चैव विशेषतः। नैमित्तिकं तु कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु। च्छाया
न्ते विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने। दानान्येतानि शस्तानि रा
त्रौ देवालये तथा। ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तिव्यापत्तिप्रसवेष्वपि श्रावा
रोगे चेति दासानां रात्रौ दानं प्रशस्यते। तथा राहुदर्शनसंक्रान्ति
विवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कार्यं निशि काम्यव्रतेषु च।
इत्यादीति स्मृत्यादिवचनानि रात्रावपि संक्रान्तिनिमित्तभोग
प्रतिपादकानि नात्यर्कं तत्र संक्रान्तिविषयाणीति। उक्तं च। छंदो
गपरिशिष्टे कात्यायनेन। श्रुतिद्वैधं यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृ
तौ। स्मृतिद्वैधे तु विषयः। कल्पनीयः पृथक् पृथक्। इति वचनात्
व्यवस्थितो विकल्पः। सोमभौमादिष्वपि संक्रान्तिषु पुण्यकाल
स्योक्तत्वात् तथा दानधर्मो नैमित्तिकोक्तः। तत्र राशयोः रविसंक्रा
मे स्पर्शात्कथ्यत्रापि रसेंदुनाड्यः पुण्याः स्त्येवं दोस्तु परापलैर्युगैरेके
कनाडी मुनिभिः शुभोक्ता। नाड्यः श्चतस्रः फलानि अजस्य बुधस्यास्ति
सप्तपलैर्विष्टयुक्ता। सप्तधास्त्विनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरोश्च शुक्रे सफ
ला प्रवृत्तः। द्विनगैर्नाड्यः पलसप्तयुक्ता। शनैश्चरस्यापि हित्वा
श्च पुण्याश्च घर्षितमध्ये जपहोमकर्वेनिवाप्नोति स्वरे रधामं। इत्यादि

नि॰ ५६

वचनैरर्कसंक्रान्तिविषयमभिधीयते। यत्तु स्मृत्यन्तरवचनं पु
ण्यकालमतिपाते च तथा संक्रमणे रवेः। राहोश्च दर्शने मुक्तौ
प्रशस्तानीत्यन्यानि शोतिः। तत्तु तरभोगादिवेदनार्थस्तरवि
संक्रान्तिफलकथनार्थं वित्तप्रमादादिना स्नानाद्यकरणे रात्र्यामपि
गौणकाले चानित्यकर्मकसंक्रान्तिनिमित्तस्नानदानादि परमिति।
उक्तं च। स्मृत्यन्तरे दिनोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि ता
निशायाः प्रहरं यावत्तानि सर्वाणि कारयेत्। तिथ्यासा
ददाशुपारणोत्थ्यकं। दिनकर्मोदितं सर्वं कर्तव्यं पार्वणादिकं। नैवासि
द्धिमवाप्नोति तद्रात्रौ विधीयते इति। स्मृत्यन्तरेऽपि सर्वत्र गौण
कालेन कर्मणोऽप्रतिमाचरेत्। न मुख्यत्वेनेत्यवगम्य। यथा च
त्कोशिदा धृतिकेऽप्युक्तं। अस्तंगते यदा सूर्ये कृषे जाति दिवाकरः।
प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा तदा भोगः परेऽहनि। नैतद्वचनद्वयमन्यादिषि
रविंतं देवीपुराणादिकैर्विरुध्यमानमनादरणीयं। इति प्र
पवाय मर्थः। बोपमानाविकल्पयोरपि पाणिनिस्मरणान्न।
यदास्त्रस्तगते प्रदोषे वा मकरसंक्रमे पूर्वदिनं पुण्यं तथार्द्धरात्रेऽपि
द्वितीयदिने पूर्वदिनार्द्धं पुण्यमिति प्यान्विवः। त्रिंशत्कर्कटके ना
नाड्यो मकरे विंशतिस्तथा। वर्तमाने तुला मेषे नाड्यस्तूभयतो द

घन । अर्वाक् षोडश नाड्यस्तु परतश्चैव षोडश । कालः पुण्योऽर्कसं
क्रांतौ स्नानदानजपादिषु । युगांते विषुवे चैव षडशीतिमुखे
ष्वपि । कर्कटे विंशदेवाद्या मकरे त्रिंशदुत्तराः । एतानि वाक्यानि
दिवासंक्रांतिविषयाणि स्यादविरोधः । संक्रांतिश्चेद्रात्रियुग्मे स्यादु
त्रौ वेहासरद्वयं । संक्रांतिं पत्ररात्रीतेयादाना ध्ययते कर्मस्तात
दयत द्वयाविषयेऽत्र ध्यायनत्तदंगदानादिकर्मविषयं वेदितव्य
मिति । अत्र सकलवाक्यपर्यालोचनया निर्णीतोऽर्थः सुखप्रति
पत्तये कथ्यते । मध्याह्नकालत्पूर्वस्य मकरसंक्रमणे तत्पूर्वाः षड
शीतिमुखीनां मिथुनकन्याधनुर्मीनरूपाणां च संक्रमणे पूर्व
दिनमानार्धं पुण्यमत्र परं दिनमानार्धं पुण्यमपरं तत्रापि संनिहित
नाडीनां पुण्यतमत्वं मंदादिसंक्रांतिभेदेन त्रिचत्वाः पंचादिघटिको
त्मको विशेषपुण्यकालः पुण्यतमत्वेन ग्राह्यः । तत्रैव चेद्दिवारा
त्रमंतरप्यावसुपदीनां मध्याह्न वृषसिंहवृश्चिककुंभरूपाणां
काचित्संक्रांतिर्भवति तदादिनोत्तरार्धं पुण्यं दिनपूर्वार्धं पुण्य
तरं संनिहित पंचपंचघटिकानां पुण्यतमत्वं । मंदादिकतो विशेषकालः
पुण्यपुण्यतमः । तत्रैव चेद्दिवद्वयं तुलामेषसंक्रांतं भवेत्तदा पूर्वदि
नार्धमंतरं च पुण्यं । तत्राप्युभयपक्षोऽपि दशदशघटिकाः पुण्य

त्रि० ५१

तराः अत्रीवसंनिहिताः पंच पंच घटिकाः पुण्यतमाः । मंदादि
विशेषोक्तं कालः पुण्य पुण्यतमोः । तथा दिनोदयादारभ्य
प्रथमा द्वितीयादि घटिका मारभ्य मकरसंक्रमे तथा । षडशीति
मुखीनां चैरवि संक्रमणे तदा पूर्वा घटिकाः सर्वाः पुण्याः उत्त
रा सर्वापि अस्तमयं यावत्तु रायतराः संनिहिता संनिहिताः
पुण्यतमाः मंदादिषु पुण्यकालः पुण्यतमः । यत्तिवे वय ।
दिनेनैव दत्तिरण मयंना विष्णुपद्यो भवेत् । तत्रोत्तराः सर्वा घ । युः
टिकाः पुण्याः । पूर्वाः पुण्यतमाः मंदाफल घटिका पुण्य पु
ण्यतमाः अयनेतानि विशेषो ग्राह्याः । तत्रैव चेत लग्न मेषो
तदोभयतानि संनिहिताः पुण्यतमाः तदुत्तरा पुण्यतरा ततो
एकतराशयाः मंदादि भेदेन तानाः पुण्य पुण्यतमाः एवमप
राह्णेपि एक द्वित्रादि घटिकावशेषे दिनजातानां मकरा
दिकर्कादि संक्रांतीनां विषुवतीसहितानां षट्सु वृद्धिपरी
त्येन भोगेन यथा तत्परिकल्पनीयं यथा तयथा । दिवस
स्यांते राह्निमध्ये पाश्चात्या घटिका एक द्वित्रादि समये भवंति
लीलो मकर मेषादि संक्रांति षडशीति मुखे तनवेषुः तदा
पूर्वा घटिकाः सर्वाः पुण्याः उत्तराः पुण्यतराः संनिहिताः

पुण्यतमाः। मंदादिविषयोक्ताः पुण्यतमाः। यदि वा तत्रैव दलिशा
यनं विस्रपष्टो वा संक्रांतयः स्युः। तदोत्तरास्तु वा घटिकाः पुण्याः।
पूर्वाः पुण्यतराः संन्निहितत्वात् संन्निहिताः पुण्यतमाः। यदि तत्रैव त
लामेस्वोस्याप्तांतदोमयतो निसंन्निहिता पुण्यतमाः। तत्र उत्त
राः पुण्यतराः। तदानंतरघटिका पुण्याः। मंदाद्युक्तघटिकाः
पुण्यपुण्यतमाः। एवं दिवैव भोगो मुख्यो गौणस्त्वेन परिकल्प
नीयः। यतो रात्रौ भोगाभावात् अत्र परात्रि संक्रांतीनां सिद्धां
तः। अस्मात् उपरिमध्यममुहूर्तान् सर्वं मकर कर्कादि द्वादशस्व
पि संक्रांतिषु रविसंक्रमणे सति अर्वाक् दिनेन गतं दिनमा
नार्द्धं पुण्यं॥ एवं दिनोत्तरार्द्धं मिति तत्र पुनरा हैमंध्ये पि अत्र
कालसंन्निहिताः पुण्यतमाः। उत्तरार्धं च पुण्यतराः तत्रस्थं तरजा
पुण्याः। मंदाद्युक्तो विशेषकालः पुण्यतमाः। केवलमध्यरात्रा
दूर्ध्वं मकरकर्कादिषु रविसंक्रमास्य कालतदा आनयैव व्यवस्था
या परादिने पुण्यकालः। एवं मध्ये मकर कर्कादि द्वादश संक्रां
तीनां मध्यात्क विद्वबानि। तत्र च संक्रांतिकाले यानि निर्ण
त्ति। सा चेत् पूर्वदिनोत्तरार्द्धं व्यापिनी लभ्यते। तदा तत्रैव पूर्वदि
नार्द्धं पुण्यकालः। तत दिने पूर्वार्द्धं व्याप्नोति दिनो मैरे संहिताः स्युः द्वि

यष्ठ तदोत्तर पूर्वार्द्धं पुण्य

ति। त्रिंशिन्नाडीरूपा पंचपंचघटिका। पुण्यतमाः पुण्यतराः। पु

२८ ण्याः स्नानदानादिषु वेदितव्याः॥ मंदादिविशेषपुण्य

तमत्वेन सर्वत्र ग्राह्याः। अयनद्वये प्रत्युक्त अधिककालविशे

षः सर्वत्र ग्राह्य एव। यदा च मध्यरात्र मुहूर्तमध्ये संक्रांतौ वर्तमा

नायां तत्र यान्ति पिवर्त्तिनि स चेत् पूर्वदिनार्धं व्याप्नोति। तथोत्तर

दिनपूर्वार्धं च व्याप्नोति तत्र मकरे उत्तरदिने पुण्यं॥ प्रथमे मुहू

र्ते पंचकं पुण्यतमं। द्वितीयमुहूर्तपंचकं पुण्यतरं। तृतीयमु

हूर्तत्रयं पुण्यं। दक्षिणायने च पूर्वदिने पुण्यं। संनिहितमुहूर्त

पंचकं पुण्यतमं। तदुत्तरं पुण्यतरं। तदुत्तरं पुण्यं। मंदादियुक्तो

विशेषः पुण्यपुण्यतमत्वेन ग्राह्यः। पश्चात्सर्वसंक्रांति

षु उभयदिनेऽपि पुण्यकालः। पित्र्ये पूर्वदिनोत्तरार्धं पुण्यका

लः। दैवे परदिनार्धं पुण्यकालः। पूर्वाह्णो दैविकः अपराह्णः पित

रः स्मृतिः। अत्रापि संनिहितादिना पुण्यतमः पुण्यतरः पु

ण्यकालाः यथायोग्यं योजनीयाः। मंदादीनां च विशेषा बोद्धव्याः

। इति संक्रांतिनिर्णयः। अथ युगादीनां निर्णयः। तत्र ब्रह्मपुरा

णे। वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगं। कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेतादि न

नवमेऽहनि। अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यां तु द्वापरं। माघे वा पौर्णमास्यां तु घोर

कलियुगं तथा। सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामनन्तकं त्रेतायुगस्य च। अत्र च वृश्चिकसं
क्रान्त्यामनन्तं सत्ययुगस्य च। ज्ञेयश्च वृषसंक्रान्त्या द्वापरं तस्य संततया। त
थाच कुंभसंक्रान्त्यामनन्तः कलियुगस्य च। युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमक्षयमु
च्यते। नक्षत्रयोगात् युगादीनां महत्त्वमुक्तं तत्पाद्मे। कृतं तु तृतीया वै
शाखे शुक्लायां रोहिणीयुता। कार्तिके नवमी चैव त्रेता वाक्यया संयुता। त्र
योदशी भाद्रपदे द्वापरं पितृभिः स्मृता। कलिः पंचदशी माघे ह्यमावास
वसंयुता। महायुगादयो ह्येताः श्रवणानक्षत्रयोगतः। अक्षय्यं स्नानदानं च।
श्राद्धमक्षयमुच्यते। युगे युगे वर्षशतैरपि यत्फलं। युगादिकाले दिवसेऽह्नि वेत्।
श्राद्धः प्रयत्नेन युगादिवासरेषु जप दानादि समाचरेद्बुधः। अत्र चापराह्णे व्याप्ति
र्नेतव्या। क्वचित्सा युगादिकं च वयो विदुः। अस्य सर्वापि केका पूर्वसेवा परा
ह्णिकी। श्राद्धं तु पूर्वविद्धा ग्राह्या। पूर्वाह्णः अपरमपराह्णश्च केचित् पूर्वाह्ण इ
पराह्णस्तथा परेति वचनात्। मनुरपि। श्राद्धार्थे तेनादिनाद्विधैव विभजाति।
पक्षावेवापवर्गः पक्षः पूर्वपक्षादिविशिष्यते। तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो वि
शिष्यते। श्रुतिरपि दिनभागं द्विधैव योत यानि। वसंतो ग्रीष्मो वर्षास्ते देवा
ऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो यपता पूर्वपक्षः मासः सदेवा यो पक्षी
पक्षः स पितरो ह्येवाद्देवा रात्रिः पितरः पुनरह्नः पूर्वाह्णो देवा अपराह्णः पितर
इति। श्राद्धार्थं श्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यैर्द्विधा विभाग एवोपपन्नः। तत्रा

नि॰ पियुगादयः॥ कुतपकालिन्योगः इत्येते। यतः कुतपस्याद्या घटिका वा

५९ पूर्वाह्णावसानेकर्तृत्वात् मुक्तपदे तत्रैव श्राद्धप्रारंभो विधीयते। कुतपदे

कुतपांत्यघटिकायामपराह्णरूपायां श्राद्धमारंभणीयं। उक्तं च। मुक्त

मस्तस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं प्रकुर्याद्विचक्षणः। कुतपस्यापराह्णे तु रौहिणं तु न लं

घयेत् स्मृत्यंतरेपि पूर्वाह्णे वापराह्णे वा यदुक्तं यत्र कुत्रचित्। तस्यां कर्तृत

सद्भावेति ध्येत्तत्कर्मतात्पर्यात्पूर्वत्रापि। देवाः पितृमनुष्याश्च यस्या

वः कालः कथितः स्मृतौ। तत्कालव्यापिनी ग्राह्या तिथिस्तत्कर्मसि

द्धये। तथा मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। व्यतीपाते तथैव स्यात्।

तत्कालव्यापिनी क्रिया। इति मतद्वये तृतीयायामपि विशेषः। तदुक्तं भवि

ष्योत्तरे। कस्मादेवेन भगवन्महोदये पार्थिवाग्रतो गासीत्स्नानेन दानैः। प्रियंवदः स

त्यरतो देवब्राह्मणपूजकः। तेन स्रुतेन वा व्यमानं तृतीयायां रोहिणीयुता।

यदा स्यात्तु बुधवारेण तदा सा तु महाफला। अस्यां निष्यात्तयमपीति कृत्त

नदत्तं तेन नास्ति येत्ति कापि तत्रामुनिर्भित्तस्तृतीया। उद्दिश्य यत्स्वरापितृ।

ष्ये= नक्रियते मनुष्यैस्तत्त्वज्ञानयमवत्निभारत सर्वमेव। स्त्रीपुरुषो न तु मधुरासो

वा। तिलसक्तवा चावैशाखेन तृतीयायां मुक्तपदे द्विजोत्तमाः। तस्यां भव।

त्यिहत्ता मृत्तये च स्वधायिनः। अक्षय्यतृतीया प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशनी।

जलमन्नहियत्किंचित्कांचनं रूप्यमेव वा। वस्त्रदानं महीदानं गोदानं वा निसंशो

तमाः सर्वान्नयतां यांति सत्यमेव मयेरितं। चतुर्थीसंयुता कार्या शुद्धासा
ममवल्लभा। तृतीया सर्वलोकेषु सात्वेद्रोहिण्यासंयुता। तत्र हं मन्तेगामिष्या
मिथ्याया देवसत्तमाः। मामनुद्दिश्य यद्दत्तं सर्वं विद्धात यं भवेत्। स्नानंदा
नंजपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं। पितॄनुद्दिश्य यत्सर्वं भक्त्या योप
पद्यते। वारि धान्यः प्रदानं व्यालंकृत पात्र प्रस्तरितं। द्विजेभ्यो विधिव
देयाः पितॄनुद्दिश्य मानवैः। अत्रेदं तात्पर्यं यदा तत्कृत्यष्टमी यारो
हिणी नक्षत्रसंयुता विशेषो बुधदिने कुतपकालव्यापिनी पूर्वस्मिन्
दिने परस्मिन्वा दिने वा लभ्यते। तदा तत्रैव स्नानश्राद्धादिकार्यं यथो
क्तं। नारदीये विशाखे मल्ले पत्तन तृतीया रोहिणी युता दुर्लभा बु
धवारेण श्रवणेन यथा तथा यागो राविनायकोपेता रोहिणी बुधसं
युता। पितॄणां कुरुते तृप्तिं देवानांच युगामिति। यदा तत्सूर्योदयात्तृ
तीया कुतपकालव्यापिनी व्यावस्थिता तदुपरि तृतीया रोहिणी नक्ष
त्रयुता च बुधवारे भवति। द्वितीयो दिने कुतपकालव्यापिनी तृती
या रोहिणी नक्षत्रसहिता वृद्धिमती लभ्यते। तदा न पूर्वा किंतु परैव
उक्तं च। नारदीये रोहिणी बुधयुक्तापि पूर्वविद्धा विगर्हिता। कृत्वा भक्ता
पि मां यत्र पुण्यं प्राक्तनमिति। यदि चान्निपित... उदयात् कुतपका
लिनी तृतीया लभ्यते। तदापि परैव ग्राह्या तथा चोक्तं। चतुर्थी संयुता का
रिः

ति॰ यस्मिन्नासा मम वल्लभा तृतीया सर्वलोकेषु सा चेद्रोहिणीसंयुतेति। यत्र चोभय

६ः दिनेऽपि परमतद्विवशात् तृतीया कुतपकालव्यापिनी रोहिणीरहिता लभ्यते।

तत्रापि परदिनगतैव ग्राह्या। तदेवोक्तं। गौरी विनायकी यत्र मायन्तयुपेता

प्रकृत। विनापि रोहिणीयोगात् कोटिकोटिफलप्रदेति। यदा तु पूर्वात्र तृती

यार्द्धमात्रकालं व्याप्नोति। तत्रापि स्कन्दविष्णु परैव। वैशाखस्य तृतीयां

वै पूर्वविद्धां करोति यः। हव्यं देवा न गृह्णन्ति कव्यं नैव पितामहाः इति वच

नात्। तथा। युगादयो मन्वन्तराश्च पर्वाणि सोमसवानि च। अनन्तफल

दायित्वकर्तव्यान्यपरेऽहनीति। यदा तु पूर्वदिने द्वितीया कुतपात्पूर्वगे

वास्थिता तृतीया च कुतपं व्याप्य परदिने उदयमात्रमुहूर्तमितरो

हिणी युता भवेत्। अपरदिने काष्ठीयं वर्तते तत्र तृतीयमानं च

वर्धिष्णु तस्मान्नयेन तृतीयायामपि वृद्धिर्भवत्येव। तथा।

युग्माग्निवेश्यमाल[illegible] यायदि तृतीया कुतपे लभ्यते न तदापि द्वितीयैव।

कार्या। तिथ्यादेस्तु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि। तावान् ग्राह्यः

स पूर्वेद्युः अहःशेषोऽपि स्वकर्मणीति। तथा। वर्धमानस्य पक्षस्य उदयात्स्तमन्ते

तिथिः। यदा पक्षतत्वं याति तदा स्यादपराह्णिकेति। एवमन्यान्यपि वाक्या

नि व्यवस्थितानि विस्तरभयान्नात्र लिख्यते। वाक्यविरोधे व्यवस्थाप्यन्ते च।

प्रकृतिवैधं तत्र यत्र स्यात्तत्र धर्मा विभ्रमो स्मृतौ। स्मृति वैधेन विपर्ययः कल्प

व

स्थाप्या=

तीयः पृथक्पृथक् इत्युक्तत्वात् । यानि च द्वितीया घटिकामात्रा
त्तृतीयामेवदूषयेत् । दशमीच घटिकार्द्धेन दूषयत्युत्तरांतिथिं स्कं
देपि । प्रतिपत्सद्वितीयास्याद्द्वितीयास्याद्द्वितीयाप्रतिपद्युताः ।
कार्यात्तृतीययासार्द्धंद्वितीयाकरवनीतु । इत्यादीनिद्विती
यावेधेत्तृतीयानिषेधपराणि । वाक्यान्यकपलभ्यंते । तानिसर्वा
णि उपवासनंदादानादिविषयाणीत्यविरोधः । यतः । भविष्योत्त
रे व्रतयत्तृतीयासावपियुगादिषु पि उपवासान्निर्वृत्तानि हरि
हरादिदेवतानांप्रीतयेकाम्यानिस्मृयंते । तथाच । युधिष्ठिरउवा
च । श्रुतमेवंहिदेवेशत्वद्वक्त्राद्भाविताकात्मना । तंकथ्यमानमिच्छामि
मिश्रंधर्मप्रसंगतः । यत्रापवर्णितैर्दत्तंजन्मवांछमहद्भवेत् । श्रीकृ
ष्णउवाच । पुराउपांडवनेवास्मि रहस्यंदेवनिर्मितं । यन्मयाकस्य
चिन्नोक्तंसाप्रियस्यापिभारत । वैशाखमासस्यतुयातृतीयानव
म्यसौकार्त्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्यतुकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशी
चमाघे । वैशाखस्यतृतीयायांसमारब्धंकृतयुगंनृप । नवमीकार्त्तिके
यातुत्रेतायुगसमाश्रया । त्रयोदशीनभस्येतुद्वापरेणसमागता ।
माघेपंचदशीराजन्कलिकालादिरुच्यते । एताश्चतस्रोराजेंद्रयुगा
नांप्रभवाश्चयाः । युगादयःस्मृताःकथ्यंतेतेनैताःसर्वेस्तारिभिः । उपवासस्तपो

त्रि
६२

दानं जपहोमः क्रियास्तस्या युगायुताः क्रियन्ते किं वित्तकोटिः कोटिगुणां भवेत्।
वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुं। नारायणं पूजयेद्यः पुष्पधूप
विलेपनैः। वस्त्रालंकारसंभारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा। लवणास्यां ढकोमां
न धेनुरथ्यान्तैश्चलः शनैः। कार्यक्रिकृत्कलमेष्टचतुर्भागेन वत्सकः। अथवि
चर्मोपरिस्थाप्य कल्पनीयस्तथा विधानतः। तपास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणा
य पादयेत्। श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशो मे प्रीयतामिति मंत्रेणैतां वि
धिना दत्त्वा धेनुं विप्राय भारत। गोसहस्रप्रदानस्य श्रोतीहत्संप्राय यः। तथै
व कार्तिके मासि नवम्यां नक्तभुक् नरः। स्नात्वा नदीतडागेषु वापीकू
पेष्वथवा पुनः। उमासहायं वरदं नीलकण्ठमिहार्चयेत्। पुष्पधूपादि
नैवेद्यैरनन्तैः शंकरं शिवं। धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधान
तः। अत्र मूर्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्तयेत्। यस्त्रप्राप्यते पुण्यं

न

पार्थ नक्तैकवेरायते दत्वा तिलधेनुं शिवलोकमवाप्नुयात्। त्रयोद मंयी
शीनभस्ये याकु साश्वनस्यां समर्चयेत्। पितृन् पायसदानेन मधुना
च घृतेन च। भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदांगपारगान्। पितृनुद्दि
श्य दातव्यास्तत्सांकांस्यदोहनाः। प्रत्यक्षं तर्पिणीर्महाराज तत्कराणि सपय
स्विनी। पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहाः। प्रीयतां गोप्रदानेन इति
दत्वा विसर्जयेत्। कृतान्तेनैव राजेंद्र तत्फलं प्राप्यते नृप। मिः तत्कोनवाणि

तुं यानि वर्षकोटि शतैरपि पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च धनं सुमहदीप्सि
तं । इह चाप्नोति पुरुषः परत्र च शुभां गतिं । पंचदश यान्य माघे स्पृश्य सृजा
यित्वा पितामहं सावित्र्या सहितं देवं वेदवेदांगभूषितं । नवनीत
मयं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युतां सहिरण्यां सवत्सां वस्त्रालंकारा यानि
वेदयेत् । कीर्तयेत्सावित्रीयत्ना मन्त्रपयोनिः पितामहस्य यत्स्वर्गे यच्च
पाताले यच्च मर्त्येषु दुर्लभं तत्प्राप्नोति संदेहं पद्मयोनिप्रसादतः ।
यानि चान्यानि दानानि दत्तानि स्वल्पान्यपि युगादिषु महाराजे
अदत्तयानि भवंतिहि । अल्पमल्पं हि यः कश्चित्तद्दद्यान्निर्धनोऽपि स
न्नात्तदक्षयं भवेत्सर्वं युगादिषु न संशयः । पितामहसास्त्वितां त्वा पित
वान्यापि विप्रायान्नसारं राविवस्यमश्राव्येन समाधिना भू
हिरण्यं गंधवासः शयनान्यासनानि च । छत्रोपानहयुग्मानि प्रदे
यानि युगादिषु एवं दत्वाय या शक्त्या पूजयित्वा द्विजानपि । पश्चाद्भुं
जीत स मनावाग्यतः स्वजनैः समं । यत्किंचित्मानसं पापं वाचिकं कायकं
न वा । तत्सर्वं नाशमायाति युगादितिथिपूजनात् । उपगीयमानो गं
धर्वैर्हूयमानः सुरासुरैः । रमते चाक्षयं कालं स्वर्गलोके न संशयः । यदि
यत्नेक मधिकोटिशतानि राहुः स्नानजपानि यममक्षयमेति सर्वं स्वाद
देयाम्बु युगादिषु एवंविधिपीयुसजन व्यासादयो मुनिवराः समस्तहंति ॥

त्रि॰ ॥इतिभविष्योत्तरेयुगादितिथिव्रतमुक्तं॥ तद्विषये घटिकैकादि
६२ पराणि विनीयोयास्तत्तीयाविषये वेदितव्यानीत्यनवद्यं॥ मंगल
लमस्तु शुभं भवतु॥ छ॥ श्री॥ समाप्तोयं ग्रंथः॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु
नरमेकाकृतिः कालेकालेकोटिसंमिता। स्वकालेयांतिदातारं ख॥ रू
यः पितरः सुराः। तत्रापदत्तं विरागास्ते शापं दत्त्वा व्रजंति हि। अतीता
नागते काले होमदानादिकं कृतं। ऊषरे वापितं बीजं तद्वत्तन्नि॰
ष्फलं। पितृदेवमनुष्याणामायः कालः प्रकीर्तितैः। तत्कालव्या
पिनी ग्राह्या तिथिः कर्मसिद्धये। दर्शाच पौर्णमासी च साग्निकैः पूर्व
संयुता कर्तव्या। नाग्निहीनैस्तु मनुराह प्रजापतिः। पौर्णमासीद्वये प्राप्तेऽ
कार्या निरग्निकैः पश्चात्। एषा विशेषः साग्नहुगादीनां प्रशस्यते।
तथा हि ह्यपुनः प्रागेव तत्कालव्यापिनी तिथिः। श्राद्धं तत्रैव कर्तव्यं कृ
सद्वृद्धिनिकारणं। मासि भाद्रपदे शुक्ला दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी। सिंह
स्थे सा च कर्तव्या न कन्यास्थे कदाचन। सिंहस्थे सोत्तमा सूर्ये नादि
नेऽप्यनिमे स्त्रमोद्दूर्वा नित्यैव कर्तव्या मासद्वयो च न विद्यते। नभस्य व्यति
रेकेण अष्टमी याऽत्र पूज्यते। तत्र घाता हि ततस्यां कोऽपि व्याय
जायते। आधिकं चैव वर्षेषि संस्पृशी सावधीयते। सत्यकाराप्यतेद
वीध्याससस्य वचनं यथा। दिवुवाच। भ्रगस्त्याय प्रदितेनानपूजयेदज

रामरं। वैधव्यं पुत्रशोकं च दशजन्मनि पंचवं अगस्त्यउदिते नानस्त्री
स्नानं समाचरेत्। नार्घं प्रदापयेत्तस्या दूर्वांचैव न पूजयेत्। कन्यागते ते
सवितरि पूजयेदगस्तोद्भवा। विधवा कन्या भवेत्सा च सप्तजन्मनि पंचवं।
श्रावणशुक्लपक्षे पूजये दूर्वारामरं। सप्तवर्षकृतं पापं दहत्येक। पिता
मृणी। अधिमासे न संप्राप्ते तमस्य उदये कृ यैः। अत्र चाद्भैव प्रकर्तव्या।
श्लो= बुधैश्चैवं हि सर्वदा। श्रावणे चैव मासेपि अगस्त्यो नोदयेद्यदि। शुक्ले
वा यदि वा कृष्णे दूर्वां चैव न कारयेत्। उत्तमा शुक्लपक्षेन कृष्णे चैव न
मध्यमा। तत्तन्मानेन कार्यं तत्रा दोषपना विद्यते॥ २॥
स्वस्ति। संवत् १५७४ वर्षे चैत्र शुदि १० रवौ अद्येह श्रीवटपद्रनगरे वास्त
व्यामात्यश्री चक्रभंजित सुतेन गोविंदेन अनंतभट्ट निर्बंधं श्रीकेशव
पराप्तत लिखित्वा दत्तं॥
पित्रोस्तुजीवतोः पुत्रस्तत्पित्रोरपि जीवतो॥ आम्नातामभ्युदयश्राद्धं मातृपूर्वमेव
केवलं॥२

६३

नं. १३०

इति तिथ्यनिर्णयः संस्कार ~~समाप्तः~~

~~१=२=१८८~~ पत्रे ६३ नं. २५२९

असिल प्रतिलिपि कीगयी — ९ – २००१ को समाप्त हुई।

पत्र ६३

नं. १३०